

IGOR FISKOVIC

PRILOG PROUČAVANJU PORIJEKLA
PREDROMANIČKE ARHITEKTURE
NA JUŽNOM JADRANU

UDK 726.54.033.4(497.13)
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Dr Igor Fisković
Y — 41000 Zagreb
Filozofski fakultet

U svrhu što cjelovitijeg sagledavanja hrvatske arhitektonske baštine osobito zanimljivima čine se pojave koje na svojstven način otkrivaju zakonitosti njezina razvoja. Stoga je ovaj prilog usmjeren osvjetljavanju mogućih izvora postanka određenoga tipa predromaničkih crkava, a potom utvrđivanju regionalnih uvjetovanosti nastajanja i održavanja u načelu srodnih građevnih sustava. O tome se s obzirom na složenost problematike i nedostatnost dokumentacije, naravno, ne može jamčiti potpunost u bilo kojem smislu, pa se iznose tek neka opažanja iz neposrednog istraživanja spomenika na terenu.

Na nekoliko novootkrivenih spomenika (koje sam proučavao u okružju poluotoka Pelješca, naime, zamjećuje se veoma izravno stapanje dostignuća kasnoantičkog oblikovanja s ranosrednjovjekovnim rješenjima u tipologiji i u morfologiji crkvenih zdanja. Ti geografski blizu smješteni primjerci svjedoče ne samo korjenitost prvoga srednjovjekovnog stila nego i prostornu omeđenost rasprostiranja specifičnih njegovih izvedenica unutar razdoblja u kojem se stvarao novi umjetnički izraz na jadranskoj obali. A za njegovu slojevitost ti su spomenici — po mojem uvjerenju — i te kako važni, jer su nastali preuređivanjem otprije postojećih obrednih građevina, i to relativno rano, bivajući zatim uzornima za druge građevine iz faze konačnog zacrtavanja prostornih shvaćanja i utanačivanja plastičnog rječnika predromaničkog sloga u Dalmaciji. Čini se pak da su neke njegove spoznaje predstavljale osnovicu za dalju razradu osobitih ustrojstava sakralne arhitekture, što se u monumentalnijim oblicima protegnuše do epohe zreloga srednjeg vijeka uglavnom na istom području južnoga primorja, pa se ovim osvrtom upućuje na sklapanje cjelovitije slike tamošnjih stanja.

S tako istaknutom problematikom kontinuiteta arhitektonskog razvitka u provinciji, osvrćem se poglavito na obredna zdanja koja su arheološki otkopana na otočiću Majsanu sred Pelješkog kanala, te na južnim

pristrancima Stonskog polja kraj pelješke prevlake.¹ O njima se dovoljno izvještavalo pri obradi tih nalazišta,² ili barem s ciljem općenitijeg određivanja njihova pojedinačnog mjesta u nasljeđu starijih doba kršćanske civilizacije na Jadranu.³ Tada im je uglavnom po oblicima očitana i sadržaj, pa utvrđena i pobliža datacija po fazama oblikovanja,⁴ što je u svakome slučaju bilo odlučno za osobite njihove prostorno-plastičke odlike, ali i dugotrajni povijesni život. Polazeći od izvorne namjene tih građevina, naime, lakše im se u okvirima općih iskustava sredozemnoga graditeljstva objašnjava i poseban oblik. Zasnovan na longitudinalnome tijelu s kupolicom nad srednjim članom trodjelne unutrašnje podjele, on se pak vezuje s crkvicama kakve su se tijekom pune predromanike u nas podizale isključivo u donjoprimorskoj prostornoj zoni. Riječ je o tzv. južnodalmatinskom tipu svetišta uvjetno datiranih u razdoblje od 9. do 11. stoljeća, kojima je nakon utvrđivanja morfoloških osobitosti opravdano istaknut regionalni karakter.⁵ Za potvrdu tim općeuvojenim mišljenjima ovdje bih s inače nedovoljno uvažanim drugim primjerima uputio na mogućnosti njihova već ranokršćanskog postanka,⁶ ali i na prenošenje bitne njihove zamisli u razvijenijim inačicama sve do romaničko-gotičkoga sloga 14. stoljeća.⁷ Time bi ujedno bilo lakše ocrtati likovnu kulturu cjelokupne jedne oblasti koja se nije jedinstvenije u nas sagledavala, iako je za to bilo i drugih povoda.⁸

¹ Iskopavanje prvog lokaliteta vodio je 1963—1968. godine. C. Fisković uz trajnu moju ispomoć. Drugo iskopavanje vodila je D. Beritić 1964—1966. godine uz povremenu konzultaciju ekipe Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta iz Zagreba, kojoj sam bio stalni član.

² Vidi: C. Fisković, Antička naseobina na Majsanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24, 1984; isti, Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/13, 1983; isti, Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu, *Starohrvatska prosvjeta*, III/11, 1981.

³ Vidi: I. Fisković, Pelješac u protopovijesti i antici, *Pelješki zbornik*, 1, 1980; isti, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, 1980.

⁴ Oba objekta smatraju se memorijalnim svetištima, dosta rano utemeljenima, a s izražajnim tragovima uređenja iz 6. stoljeća, te naročitim kasnijim preinakama.

⁵ Usp.: T. Marasović, Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjega vijeka, Beritićev zbornik, 1960; isti, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, III/14, 1984.

⁶ Teza iznijeta na Simpoziju Hrvatskoga arheološkog društva posvećenom arheološkoj problematici Dubrovnika i dubrovačkog područja 1984. godine u Dubrovniku, te za Zbornik istog skupa o tome pripremljen rad: I. Fisković, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkome kraju.

⁷ O tome više: I. Fisković, Dečani i arhitektura istočnojadranske obale u XIV. vijeku, Zbornik sa Simpozija SANU održanog u Beogradu povodom 650. obljetnice gradnje manastirske crkve u Dečanima, godine 1985. (u tisku).

⁸ S drugih aspekata do sličnih je zaključaka došao N. Budak u radu o valorizaciji humsko-dukljanskog ili zetskog područja tijekom prvih faza našeg srednjovjekovnog razvoja, predanoj u tisak za *Historijski zbornik* u Zagrebu 1986. godine. Također je M. Jurković analizirajući skulptorske izradevine predromaničkoga stila u nekoliko navrata upozoravao na specifičnosti južnojadranskog umjetničkoga područja: Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca, *Starohrvatska prosvjeta*, III/13, 1982. Vidi i njegov rad u ovome broju istoga časopisa.

U potanjim razmatranjima polazim od kršćanske memorije na Majšanu, koja je najvjerojatnije već potkraj 4. stoljeća bila kultno žarište jednoga posve uređenoga samostana. S obzirom na ulogu prve dosad poznate vjerske postaje u području i važnost obrednog središta na vrlo povoljnome položaju,⁹ dugo se održala u životu. Nastavši pak primarnim umetanjem groba nekog kršćanskog prvaka u profano ako ne i pogansko zdanje,¹⁰ tijekom stoljeća je višekrat bila preuređivana prema prohtjevima sve jačeg njegova čašćenja, ali i shvatljivom željom za osuvremenjivanjem svetišta po novome ukusu. Sudeći po likovnim svojstvima kamenarske opreme oltara nad grobom, i ukrasu unutrašnjih zidova,¹¹ već u 6. stoljeću dobila je izgled znatno reprezentativniji od dotadašnjeg skromnog uređenja, pa se to dovodi u vezu s otvaranjem svetišta sve široj javnosti. No, s povijesno-arhitektonskog stajališta najznačajnije su promjene ipak ostvarene u trećoj fazi preparatki,¹² kad je nad središnjim grobom u istoj prostoriji na četiri jaka pilona podignuta kupolica kakve dotad — koliko znamo — ne bijahu uobičajene u graditeljstvu na istočnome Jadranu.

Sama zamisao toga zahvata nedvojbeno pripada kasnoantičkim spoznajama pretežno istočnosredozemnog ishodišta 4—7. stoljeća. Opće je poznato da su s naročitim nastojanjima za stvaranjem mističnoga jezika arhitektonskog izražavanja tamošnji kršćani veliku važnost i posebnu pozornost poklanjali kupolastim oblicima.¹³ Pradavno značenje »božanskog šljema«, odnosno »nebeskog pokrova« preneseno je u iskustvo suvremene vodeće vjere s najširoom primjenom u martirijima kakvi su se gradili od Justinijanova doba i u zapadnim zemljama.¹⁴ Ta ideja, a ne možda strukturalna nužnost arhitektonskog oblikovanja, bijaše odlučna i za ugradnju prilično nezgrapne baldahinske konstrukcije u malu memoriju na zabitnome Majšanu. Budući da su nju uzdržavali i opsluživali samostanci tada još najvjerojatnije istočnjačkog

⁹ O tome: I. Fisković, Kulturno-umjetnička prošlost Pelješškoga kanala, Split 1970; isti, Ranokršćanske crkvice na Lučnjaku, Gubavcu i Sutvari u Pelješčkome kanalu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV/LXVII, 1975.

¹⁰ C. Fisković, Ranokršćanska memorija, (2), 65, pretpostavlja da bi to mogao biti salonitanski biskup Maxim iz sredine 4. st.; P. Brown, *The Cult of the Saints — Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago 1982, cap. I—II. opširno upućuje na širenje običaja upravo od toga doba.

¹¹ Vidi: C. Fisković, *n. dj.*, sl. 3, 8, 9, i d. Stupić sa sl. 8 spaja se s kamenom bazom fiksiranom u podu kod samoga groba, a ne uz ijedan od impostnih kapitela nađenih u ruševini. Stoga bih ga smatrao jednim od nosača menze nad grobom. Njegova reljefnost upozorava na zreli stupanj stila obrade kamenog namještaja iz memorije.

¹² Zanimljivo je, a i važno, da se pojedine faze očitavaju i u zidnim slikarijama od kojih su freske trećeg sloja u dekorativnome repertoaru nalik na one iz crkvice sv. Mihajla kraj Stona i u Pakljenoj na Sipanu, spominjanim u ovom radu. Vidi: C. Fisković, *Dalmatinske freske*, Zagreb 1964.

¹³ Usp.: E. Baldwin-Smith, *The Dome — Study in the History of Ideas*, Princeton Univ. press, 1978.

¹⁴ Vidi: A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, I—II, Paris 1946.

nekoj predbazilijanskoj redi,¹⁵ sve su im te spoznaje mogle biti dostupnije i bliže. A u tim okolnostima s postavljanjem kružolikog pokrova na četiri nosača ostvarena je, štoviše, opredmećena i izravna aluzija na totalitet univerzuma, što predstavljaše jedan od ideala ljudske misli na prijelomu dviju velikih povijesnih epoha.¹⁶ Tako se uređenje jedne male samostanske grobnice ranokršćanskog osnutka uključuje u potke arhitektonskog stvaralaštva s kojim se u južnojadranskom području uvriježila okvirno jednostavna, bizantizirajuća shema jednobrodne crkve s kupolom.

Pričinja se neizvjesnim, međutim, kad je to izvršeno, ali se može dokazati da nipošto nije u jeku najjače građevne djelatnosti na obali Dalmacije pod prvom bizantskom vlašću. U jakome valu prodora istočnih umjetničkih struja na Jadran oblikovale su se tada kudikamo veličanstvenije i raskošnije opremljene, do potankosti usavršene crkve.¹⁷ A opisana intervencija u memoriji na Majsanu nosi sve oznake rustične, od stilske matice otklonjene gradnje. Ne zna se točno ni oblik polukalote, koju jedino jamči nalaz sadrenih kvadera u nasipu ruševine, ali je najvjerojatnije bila malo izdužena i nad čitavim poljem s grobom i oltarom čvrsto usađena na četiri nosača. Ti piloni naglašenoga T presjeka dosta su grubo izvedeni od neujednačeno obrađenoga kamena, međusobno nejednaki i u nesavršenoj simetričnoj postavi. Očito ih je u funkciji nosača svoda uzdržavala poglavito čvrsta masa, dok im je izgled u posvećenome prostoru dotjerivan površinskim žbukanjem nad široko zaglađenim spojnica s dvostruko urezanim skošenim fugama.¹⁸ Ujedno su s pilonima nasilno prekrivene zidne slikarije i štuko uredi vjerske simbolike,¹⁹ upravo pripadajuće istančanome izrazu 6. stoljeća, odnosno repertoaru umjetnosti iz doba uspona kršćanske misli.

¹⁵ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, 1964, 405—407. argumentirano je opovrgao vezivanje Majsana uz benediktince, jer o tome nije našao nikakva sigurna traga iz pisane potvrde. Ipak ne bi trebalo otkloniti kasnije njihovo preuzimanje samostana i njihovu nazočnost na otoku u srednjem vijeku.

¹⁶ Vidi: G. de Champeaux — S. Sterckx, *Introduction au Monde des Symboles*, ed. Zodiaque, 1972, 238 i d. Također: J. Chevalier — A. Gheerbrandt, *Rječnik Simbola*, Zagreb 1983, 320—327, 334 i d. Ideja je sažeta u formulaciji: »Kružni lik pridružen četverokutnom tumači dinamičku sliku dijalektike između transcendentnog nebeskog, kojemu čovjek teži, i zemaljskog, gdje se nalazi i gdje sebe shvaća kao subjekt prolaska što se ostvaruje od rođenja do smrti«.

¹⁷ U našoj arheologiji prevladava mišljenje da je većina u posljednje vrijeme otkrivenih starokršćanskih crkava nastala u 6. stoljeću, pogotovo one u izvangradskim prostorima. U daljoj njihovoj obradi, međutim, trebat će više pažnje polagati na stilske činioce njihovih gradnji i opreme ne zanemarujući mogućnost da je kristijanizacija pagusa — s kojom ih se ponajviše vezivalo — ipak počela nešto prije, dok je kulminirala moć salonitanske biskupije, te da su umjetnički utjecaji s kršćanskog istoka pritjecali u Dalmaciju i prije Justinijanova prodora na Jadran.

¹⁸ Naglašavajući da uobičajene tehnike građenja nisu neprijeporne sastavnice stila, već sam bio upozorio da sličnim načinom zidanja baratahu graditelji crkvice sv. Nikole na Sušcu, benediktinskog samostana u Pakljenoj i drugih spomenika koji nisu ranokršćanski. Vidi: I. Fisković, *Ranokršćanske crkvice* (9), 159.

¹⁹ C. Fisković, *Ranokršćanska memorija* (2), sl. 7. Na slikarijama se raspoznavalo u crvenoj i crnoj boji crtano lišće srcolika bršljana i troperne loze. Za njihovo značenje povezano sa smrću i besmrtnošću, odnosno s jedinom sigurnom

Bez obzira na krajnju svrhu i učinak (kupole, koja je zacijelo više idejno negoli estetski usavršila memoriju, radilo se o gotovo surovome zahvatu. Umjesto apstraktnog dojma grobišnog svetišta, u ogoljelosti arhitektonske forme svedenog na čistu geometriju zidnog plašta, iznutra je naglašena moćna makar malena konstrukcija pokrova sa središnjom polukalotom. A premda smo još daleko od podrobnog uvida u život ondašnjih samostana na primorju (koji se tek sada jasnije raspoznavaju²⁰), pa i odgonetavanja okolnosti pod kojima se to moglo obuhvatiti, u svemu sam sklon vidjeti posrednike koji su jasno poimali upotrijebljenu konstrukciju nalik ciboriju iz lika kojeg izlazi s istovjetnom simboličnom svrhom. Iako su joj, dakle, znali ishodište izrazili su se u drugačijem slogu jer već potpadahu pod promjene ukusa u plastičkom stvaralaštvu kao sudionici vremena koje je zanemarivalo ine vrsnoće dotadašnjeg likovnog stvaranja.²¹

Govoreći svakako u kategorijama tekućih stilskih previranja, radije bih ovu interpretaciju vezao uza zametke plastičko-arhitektonskih tendencija drugačijih od onih iz vremena pune uspostave memorijalnog svetišta na Majsanu. Drugim riječima, u tumačenju jedinstvenog njenoga svodno-kupolastog uređenja problem okrećem više k obravazovanju srednjovjekovnih rješenja negoli k prosljeđivanju starokršćanskih predaja, unutar kojih ih — zbog specifičnih preslojavanja intervencija u samoj zgradi — po vremenu izvedbe i ne smještam. Onoliko, naime, koliko su izvršioči rečene interpolacije bili vezani uz postojani sadržaj majsanske memorijice, toliko su već bili daleko od klasičnih stremljenja, pa čak i dometa stilski provjerenih principa i navada građenja ranobizantske arhitekture.²²

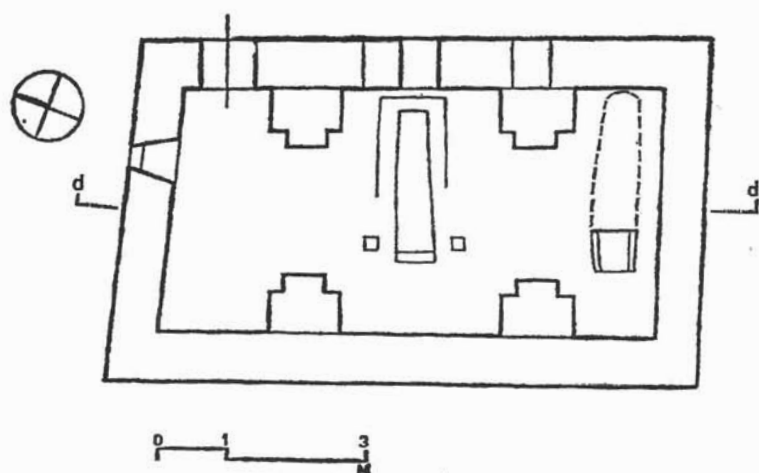
Zapravo se bez konkretizacije stvaralačkih nastojanja u sveobuhvatnosti odgovarajućoj nekom ukupnom likovnom izrazu, o stilu ovdje

nom kršćanskom spoznajom provjeri u: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolicke zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979, 178, 585 i drugim srodnim priručnicima.

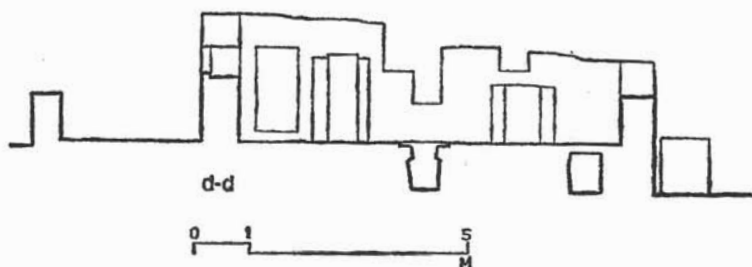
²⁰ U okviru programa rada Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu dokumentirali smo u već davnim obilascima na terenu ostatke tih samostana u Dragonjinoj spilji i Mirju na Braču, Fumiji kod Trogira, Šćedru kraj Hvara itd. Odreda su živjeli do srednjeg vijeka, izuzev najvećeg Mirja višekrat obnavljani. To su pak bila tek prva otkrića, pa bi istraživanje trebalo produbiti jer danas nema nikakve sumnje da je taj sloj kulturnog življenja u prostoru bio jači u ranokršćanskom i prvom srednjovjekovnom razdoblju negoli se po stupnju istraženosti problema čini.

²¹ Mora da je nekom zabunom N. Cambi nedavno napisao: »Mišljenja sam da je to izrazita koncepcija memorije i da je starokršćanskog, a ne srednjovjekovnog nastanka, kako misle istraživači tog kompleksa« (*Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24, 11, Zadar 1985, 52), jer smo čak u posebnim radovima tumačili ranokršćanski Majsan nipošto ne smatrajući memoriju srednjovjekovnom. Kolega Cambi zacijelo nije čitao sve o spomenicima na koje se osvrće, isto kao što nije shvatio problem kako sam ga ja postavio kad, ne čekajući Zbornik sa Simpozija Hrvatskoga arheološkog društva u Dubrovniku, hita s tvrdnjom da sam »pledirao za preromaničko podrijetlo tog baldehina« (!), dok sam ja govorio kao i sada, o uzorima starokršćanskog porijekla unutar ranosrednjovjekovnog doba za predromaničku arhitekturu.

²² Međutim, ponešto eliptoidna kupola nije samo plod rustičnosti jer se i inače javlja u ranobizantskoj arhitekturi, pa nije statički neuvjerljiva. Usp.: Mc Donald, *Early Christian and Byzantine Architecture*, London 1968, 39—48.

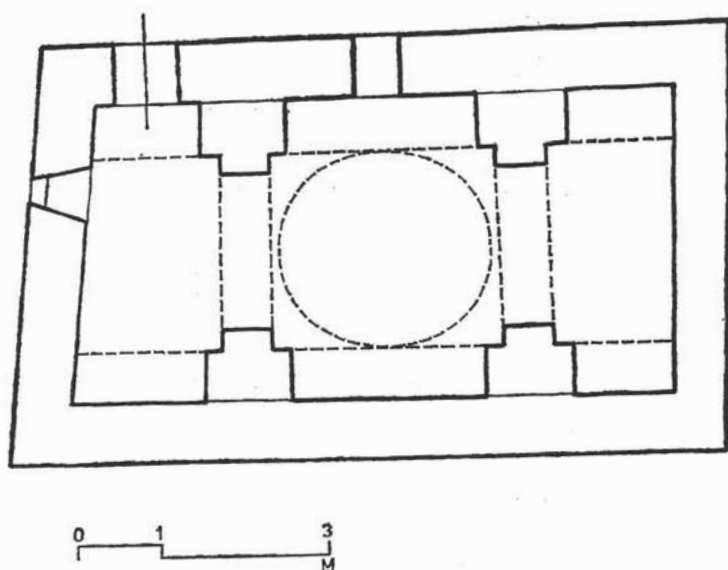
Sl. 1. Majsan, tlocrt ranokršćanske memorije. — *Majsan, plan de la memoria paléochrétienne*

Sl. 2. Majsan, poprečni presjek memorije s ranosrednjovjekovnom adaptacijom. — *Majsan, coupe transversale de la memoria avec adaptation haut-médiévale*

i ne može govoriti. Stoga sam se drugdje i založio za vremensko određivanje opisanoga ostvarenja u najdoslovnije uzeto razdoblje »između antike i srednjega vijeka«, tj. u okvirno vrijeme 8. stoljeća.²³ Posve mašnji nedostatak iz tog »tamnog« stoljeća poznatih spomenika, naravno, nalaže krajnji oprez pri postavljanju takva prijedloga, premda se u novije doba uočavaju moguća povijesna obzorja za kakva-takva građe-

²³ Pri iznošenju referata u Dubrovniku založio sam se za termin »ranosrednjovjekovna arhitektura i umjetnost« kao oznaku likovnog stvaralaštva koje ne spada više u starokršćanske domete, ali niti se veže uz pojašnjeni jezik bizantske umjetnosti ili pak predromaničkog stila, pa ga — dok se ne iznađe bolji termin — i ovdje rabim uvjetno, ali s navedenom intencijom označivanja raspoznatljivih stilskih razreda.

Sl. 3. Majsan, rekonstrukcija ranosrednjovjekovnog lika memorije s kupolom. — *Majsan, reconstruction de la forme haut-médiévale de la memoria avec coupole*

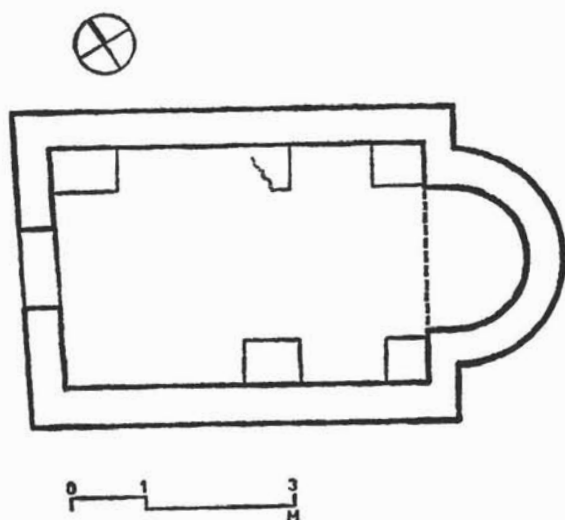
vinska poduzimanja i u tome vremenu.²⁴ A do učvršćivanja spoznaja s time u vezi, općenito bih još jedamput naglasio da je ugrađivanje upravo svodnih konstrukcija u obode ranokršćanskih (dotad mahom samo drvenim krovovima natkritih) svetišta, bilo prilično svojstveno za najraniju graditeljsku kulturu srednjovjekovne Dalmacije. Na taj način su se provodile, možda, neophodne obnove, ali i s novim valom kulturne stabilizacije već pokrenute modernizacije vjerskih zdanja.

U prilog tome, osim podsjećanja na izravne pisane potvrde o procesu obnavljanja starih obrednih zdanja iz domaće povijesti,²⁵ navodim s priloženim nacrtima i nekoliko spomeničkih primjera koje smo svojedobno očitili na tlu gusto popunjenome ostacima starokršćanske, ali i ranosrednjovjekovne izgradnje.²⁶ Odreda su to rustikalne crkvice koje s ugradnjama vrlo jednostavnim po zamisli i konstrukciji tvore dosad neuočenu skupinu sakralnih građevina neispitanog potanjeg doba na-

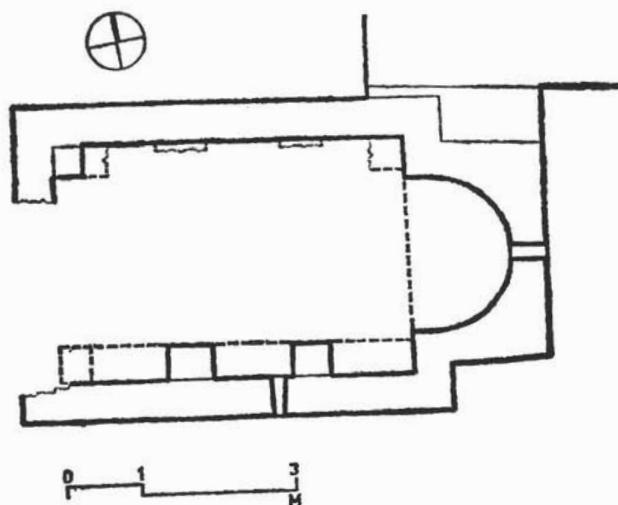
²⁴ Usp.: Ž. Rapanić, *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto Medioevo. Settimane di studio «Gli Slavi occidentali e Meridionali sull'alto Medioevo»*, Spoleto 1983. Vidi i: L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, 1977.

²⁵ Usp.: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 256. Uz navode iz bilj. 112 o obnovama crkava od strane hrvatskih vladara također je značajno da je npr. Trpimirov natpis zatečen u preuređenoj ranokršćanskoj crkvi samostana na Rižinicama itd.

²⁶ Osim tlocrta ovdje priloženih, ostale slučajeve s južnog primorja obrađujem na drugome mjestu prema referatu održanom u Dubrovniku.

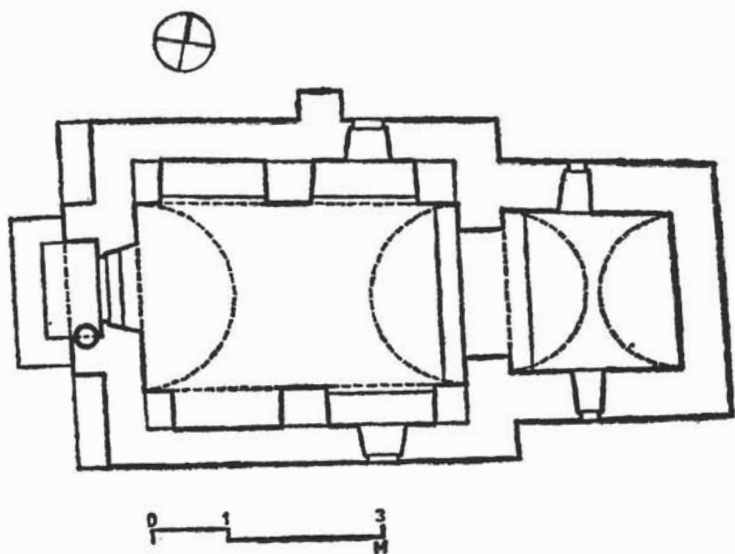

Sl. 4. Brač, Nerežišća, tlocrt crkve sv. Tudora.
— Brač, Nerežišća, plan de l'église St-Tudor

Sl. 5. Sušac kod Lastova, tlocrt Gospine crkve. —
Sušac près de Lastovo, plan de l'église Notre-Dame

Sl. 6. Brač, Bol, tlocrt crkve sv. Ivana. — Brač, Bol, plan de l'église St-Jean

stanka. Naime, na ruševnim zdanjima sv. Nikole na otočiću Sušcu kod Lastova,²⁷ te na otoku Braču sv. Teodora jugozapadno od Nerežišća²⁸ i crkvi sv. Ivana na Bolu,²⁹ otkriva se specifičan vid dvokratne gradnje. Iako ih je pojedinačno neophodno još arheološki istražiti,³⁰ svi su izgledi da im je prvotna obredna ćelija, uglavnom pravokutnoga tlocrta s polukružnom apsidom, u neko kasnije doba natkrita visokim bačvastim svodom koji je zacijelo dolazio u modu. Ali umjesto da se upre izravno o postojeće zidove — u tu svrhu očito preslabe — iz statičkih razloga taj je svod dobio posebne svoje nosače. Četvrtastoga su presjeka i posve neartikulirani, prislonjeni uz prijašnje perimetralne zidove, te međusobno povezani arkadama po dužini prostorije. Svod je tako uz sigurnost upiranja imao i manji raspon po širini, a prostorija je s bočnim nišama dobila izražajnu plastičnost svoje cjeline i raščlanjenost osnovnog prostora, kako stvarno arhitektonski uvjerljiviji lik tako doslovno i veću prostornost. Naročiti je učinak postignut u

²⁷ O njoj: C. Fisković, Lastovski spomenici, Split 1966, 87—88 — podvukavši joj tipološku pripadnost datirao je u 12. st.

²⁸ Vidi: I. Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII—IX, 1982, 165 i d. s navedenom starijom literaturom.

²⁹ O njoj: D. Vrsalović, Prinos istraživanju srednjovjekovnih spomenika u Bolu na Braču, *Starohrvatska prosvjeta*, III/7, 1959.

³⁰ Crkvicu u Bolu u posljednje vrijeme istražuju stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika iz Splita J. Belamarić i G. Nikšić, a onu kraj Nerežišća V. Kovačić.

vanjskome izgledu, jer je ta ugradnja, stršeći barem za debljinu svoda, imala dvoslivni krov stepenasto odvojen od prijašnjeg. Prekrivajući svojom kosinom obodne zidove, zadržan je na izvornoj visini, te mala svetišta presjekom podsjećahu na prave bazilice koje kao da i namjerno oponašahu.³¹

Uslijed nedostatka sigurnijih stilskih pokazatelja, neizvjesno je vrijeme tih zahvata, ali su prestrojavanja izvedena dosljedno izražavajući difuziju značenja srednjovjekovnoga duha, po pukoj obradi forme bitno različita od onih primarnih kasnoantičkih. Budući da je pojava još češća, da se postignutom pseudobazilikalnošću težilo za neprimjerenom monumentalnošću, da se kao građa mjestimice upotrebljavala ranokršćanska klesarija,³² a u opremi se ponegdje uvodila predromanička,³³ osim običaja inkorporiranja svodnih konstrukcija na prislonjenim nosačima u starija i jednostavnija zdanja, ti slučajevi ne pridonose odgonetavanju uže otvorenog pitanja tipologije predromaničkih crkvića s kupolom uvučenom u kvadrat sred krova. Ali u okviru običaja posvođivanja skromnih svetišta odavaju osim težnji za preuređivanjem starijih zdanja i načelo utapanja svodnih konstrukcija u volumenski zatvorenu zidnu masu. Ona se u navedenim slučajevima činila jačom, jer su prvotna pravokutna zdanja redovno opstajala funkcionirajući kao ovojni svojevrsni učvršćivač ugrađene svodne konstrukcije.

U tom kontekstu konačnu adaptaciju kasnoantičke memorije na Majšanu treba smatrati ostvarenjem ranoga srednjeg vijeka nadasve zbog toga što je u njoj — prema dosadašnjim spoznajama prvi put — jasno zacrtan građevno-prostorni sustav kakav će sa neophodnim dotjerivanjem vjerojatno preuzeti južnojadranska predromanika. Predomišljajući fizički realitet zadanih struktura, ona će im uskladiti razmjere dijelova i uspostaviti suglasnost svih pojedinačno definiranih članova. A mimo samih morfoloških srodnosti pojedinih čimbenika sustava koji je konstrukcijski bitno drugačije funkcionirao, osobito važnom smatram dodatnu činjenicu da se ovdje radilo o zdanju unutar inače rijetko dokazane samostanske ustanove iz prvog doba kršćanstva na Jadranu, te da je riječ o grobničkoj zgradi nekog vjerskog prvaka iz početnog doba širenja vjere na balkanskome primorju. Uz te dvije pojave, naime, dosta se sigurno može i mora vezivati kontinuitet općumjetničkog, trajno vjerom obuzetog stvaralaštva na našem primorju od kasne antike ka srednjem vijeku. Samostani su neosporno kao zatvorene, samoživuće odjelite jedinice lakše proživljavali sve povijesne mijene, što se upravo

³¹ Na temelju toga T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji rano-srednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, *Prilozi istraživanja starohrvatske arhitekture*, Split 1978, uspostavlja posebni tip jednobrodnih crkvića s povišenim srednjim dijelom krova: Tab. XXXI, str. 52.

³² Kao što sam već naveo, u pilone ruševne crkvice sv. Teodora kraj Nerežišća bijahu ugrađeni ulomci ranokršćanskih sarkofaga 6. stoljeća: I. Fisković, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXV, 1981, 121.

³³ Vidi: N. Jakšić, Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, 1986.

za ovaj majsanski može pouzdano dokazati barem do 11. stoljeća.³⁴ A memorijalni kult je posvuda bio jedna od osovina uzdržavanja kršćanstva (ne samo kao vjeroispovijesti nego i opće kulture stvaranja³⁵), jer je ono i te kako težilo dokazivanju svojih korijenja u prostoru, pa ni pošto nije zanemarivalo takve drevne postaje. Naročito je ovo posljednje moglo u biti pobuditi graditelje skladnih predromaničkih crkvice da se osvrnu zdanjima poput ovoga, pa ću o tome još govoriti.

A plastičko-građevno prenapinjanje i inače tijesne prostorijice memorije na Majsanu s golemim nosačima (koji ispunjaju svu šestinu njezine zapremine tvoreći s dvostrukim bridovima svojih stijenki novi ritam razdjele prostora) vidljivo gustoga rasporeda, teško bi se moglo uklopiti u običaje ležernoga ovladavanja prostorom kakve je razvijala ranokršćanska umjetnost u svojem punome cvatu. Susljedno njezinim poznijim spoznajama i shodno sadržaju grobnoga zdanja, kupolica je na njoj bila dovoljno naglašena, ali je umjesto vizualnog osamostaljivanja s izvjesnom volumenskom dominantnošću postala tek dio građevnog ustrojstva koje joj svojom podužom tročlanošću čak suzbija primarnu centričnost.³⁶ Ne mogavši se dovoljno doživljavati u tijesnom prostoru iznutra (po svojoj prilici dostupnog samo uzdržavaocima obreda), ona se sagledavala posebice izvana, postajući znamen privlačan svim hodočasniciima koji su do kasnog doba doplovljavali s raznih strana na ubavi otočić.³⁷ Ali je i kao takva bila važna pošto je njome uspostavljeno ustrojstvo, ma koliko nespretno umetnuto u postojeći ionako nepravilni pravokutnik — po svemu sudeći — predstavljalo polazište onome što će se preko još jedne srodne prilagodbe ranokršćanskoga svetišta na tlu Pelješa obistiniti tek s predromaničkim slogom arhitekture šireg područja.

O toj adaptaciji uočenoj u ruševini crkve sv. Petra kraj Stona već sam pisao tumačeći kako je u sporednu prostoriću prijašnjeg udvojenog svetišta naknadno inkorporirana zasebna konstrukcija za svodni pokrov koji se nije očuvao.³⁸ Po tri para nosača prislonjenih uz bočne

³⁴ Usp. nav. dj. C. Fiskovića i N. Klaić. Crkvice u jugozapadnome uglu građevnog sklopa starijeg samostana jedinstvena je gradnja specifične konstrukcije i uređenja — vidi: *Starohrvatska prosvjeta*, 11, 1981, 144, 146—148 sa slikama — i ne može biti starokršćanska kako se bez argumenata zalaže N. Cambi, n. dj., 53.

³⁵ Usp.: E. Cattaneo, *Il culto cristiano in Occidente*, Roma 1978; A. Grabar, n. dj. passim.

³⁶ To prati i različita namjena triju nejednakih traveja. U srednjemu je bio posvećeni i s oltarom naročito čašćeni grob. U južnome također grob, ali ničim posebno označen i vjerojatno namijenjen članovima redovničke zajednice, možda upravo osnivačima samostana. Sjeverni je pak dio bio ulazni, možda korišten i za krstionicu na što upućuju zatečeni ostaci velike kamene zdjele i odvod vode u podu; vezivanje grobnog i krstioničkog sadržaja ne bi bila rijetkost, jer se npr. — po priopćenju kolege J. Stošića — javlja u ranokršćanskim gradnjama katedralnog sklopa Dubrovnika, a i inače: P. Testini, *Archaeologia cristiana*, Roma 1985, 190 i dr.

³⁷ C. Fisković je upozorio na grobove hodočasnika čak iz renesansnog doba, a oni iz starohrvatskog su dokazani u jakome sloju.

³⁸ I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima (3), 228—230. O njoj se inače nije pisalo. Jedino je S. Sekulić-Gvozdanović, Grafički prilog to-

zidove izvorno pravokutne prostorije zajedno sa zidanom ispunom začelja, uspostavljali su cjelinu koja konstrukcijski izravnije pretkazuje najčešće rješenje predromaničkih crkvice na južnome Jadranu. I ovdje su krupni nosači bili presjeka T, što znači da su osim poprečnih lukova glavnoga svoda male lađe pouzdano imali i one uzdužno protegnute poput arkadnog niza nad postranim nišama, a još zajamčene postavom ugaonih nosača.³⁹ Dva najbolje očuvana uz prednji zid to najbolje dokazuju svojom obradom, a u začelju je po svojoj širini ugrađen monolitni blok s dvije polukružne niše i srednjom apsidicom prema lađi podesan za prihvaćanje opisane konstrukcije sačinjene od trajno preteških elemenata u zbijenom prostoru. Opravdanje tome je u naravi same adaptacije što podupire i uvjerenje o relativno ranome vremenu zahvata. Dakako, to upućuje na još uvijek nizak razvojni stupanj jednoga sustava koji smo načelno zacrtoga, ali još nedoradenijeg objasnili primjerom s Majsana. Tamo je, naime, samostalna baldahinska konstrukcija namijenjena veličanju groba s oltarom urastala u arhitekturu bez postizanja posve odmjerenih odnosa prema zatečenome stanju. Ovdje je već potpuna svodna konstrukcija sa sličnim elementima sjedinjavala svu crkvenu zgradu formirajući je onako kao što se to običavalo u nizu idućih stoljeća s daljim usklađivanjem oblika i njihovih statičkih ili estetskih funkcija u malim cjelinama.

Postignuta je zapravo konstrukcijski i sadržajno logična kombinacija longitudinalnog i centralnog zdanja koje je na sebe moglo preuzeti kompletnu svrhovitost kršćanske obredne građevine. A kupolica kao temeljna odlika tipa i kruna čitave konstrukcije, doduše, nije se očuvala niti je ostalo izravnih njenih dokaza.⁴⁰ Ali se bez teškoća može postaviti sa sveobuhvatnijom integracijom okupljenih građevnih elemenata koji su već na Majsanu bili uspostavili prilično siguran sustav s njome u srednjem, najvećem traveju. Ovdje je, međutim, taj travej nešto užji pa su kupolicu istog raspona morala podržavati dva postrana luka, postavljena poprečno među pojasnicama glavnoga svoda te je ona lebdjela nad lađom približno široka kao apsida u dnu. K tome paran broj po dužini lađe ozidanih oslonaca svoda sugerira isticanje središnjeg člana, koji su prethodno citirane jednostavnije ugradnje s tri pilona, naprosto negirale ističući svoju longitudinalnu postavu volumena u unutrašnjosti i vanjštini. A ovdje i piloni s usječenim uglovima upućuju na račvanje jarmova smjerom uzdužnih lukova arkada i poprečnih pojasnica, to sigurnije što se na samo nekoliko kilometara udaljenosti na-

pagrofiji hrvatske sakralne arhitekture do romanike, *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split 1978, uz shematski tlocrt navela: »9—11 st. i ranije, a i kasnija faza«, str. 155. Takva neprecizna datiranja, međutim, ne mogu nam pomoći u izučavanju spomenika.

³⁹ Upravo ta dva nosača očuvana su se sa strana ulaza u visini dovoljnoj da otkriju pravokutno usječene uglove koje nalagahu raskriženi jarmovi svoda. Ostali pak piloni ostali su samo u temeljima, jer je crkvice pretrpjela potpunija čišćenja pri trećoj adaptaciji u vremenu kad su se oltari već postavljali uz začelni zid, što se i ovdje vrlo dobro vidi kao objašnjenje zahvata.

⁴⁰ Kao što sam spomenuo, uz višekratne preinake bila je ova crkva u funkciji barem do 17. stoljeća, što je zbrisalo svaki vidljivi prijašnji trag.

lazi vrlo slično sročeno jedno od morfološki najrazvijenijih i najskladnijih rješenja tipa s tri traveja u podužoj postavi lađe s kupolicom nad srednjim.⁴¹

Riječ je o crkvi sv. Mihajla na Gorici,⁴² dapače u kojoj je začelje raščlanjeno iznutra sasvim nalik preustrojbji svetišta sv. Petra u stonskoj nizini. Unatoč inim razlikama među njima važno je ustvrditi tipološku bitnu srodnost i suglasnost u rasporedu suštinskih činilaca te arhitekture. A vidne razlike među njima ukazuju samo na posvemašnju raznolikost inačica čak unutar istih skupina, što bijaše vrlo svojstveno čitavoj ranosrednjovjekovnoj pa i predromaničkoj arhitekturi u Hrvatskoj. Iako je kasnoantička linija bila jakli pokretač razvoja, uz pokretanje i prihvaćanje novih zadataka, granala se i težnja za mijenjanjem šablonskih modela, kao i nastojanje za unošenjem drugačijih sastavaka. Stoga, uostalom, nema istovjetnoga para crkvice unutar ovog tipološkog razreda s dvadesetak poznatih primjera. A odvajanje ovih dviju najbližeg smještaja kraj Stona i ne mora neporecivo odavati vremenski slijed njihova oblikovanja, tj. uzlaznu liniju od jednostavnijeg rješenja ka složenijem u savršenijoj izvedbi, iako se ona čini logičnom. To nas ujedno nuka da čitav niz kasnijih crkava sa šireg prostora barem načelno pridružimo rješenju koje se zacrtavalo na stonskome svetištu sv. Petra.

Oblik prvotne obredne ćelije toga svetišta (koja je nedvojbeno zanemarena kad je uređen liturgijski prostor na koji se osvrćemo) s četvrtastim širokim tijelom i razmjerno krupnom apsidom dubokog polukruga nagovješta izvorno memorijalnu namjenu.⁴³ To je shvatljivo s obzirom na to da se u neposrednoj okolici nalazi niz ostalih, oblikovno potpunijih crkava iz istoga doba,⁴⁴ tako da im je gusti razmještaj obrednih postaja zacijelo nalagao različite sadržaje dijelom čitljive kroz same naslove. A s uvjerenjem u memorijalni smisao trenutno nam najzanimljivije gradnje Sv. Petra opravdanije prihvaćamo i pojavu kupolice u drugoj fazi njenoga uobličenja. Suvišno je naglašavati koliko i kako ona bijaše svojstvena ranokršćanskim martirijima, pa nam se čini logičnim da je pridana adaptaciji, koja je častila uspomenu na prvotno, najvjerojatnije memorijalno zdanje. To je, uostalom, izvršeno u vrijeme nakon što su se prosječni kongregacijsko-liturgijski sadržaji crkava uvelike stapali s isprva izdvojenim grobničkim.⁴⁵ Ali je program ovih po-

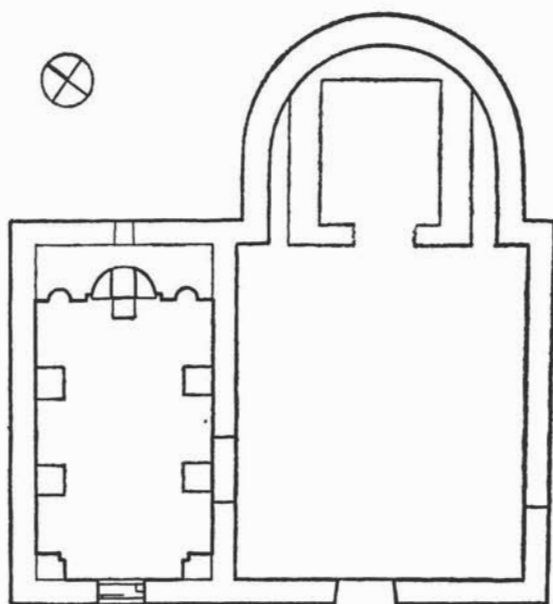
⁴¹ Usp.: I. Zdravković, *Nacrti predromaničke crkve sv. Mihajla u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, 1960. Također nacrti uz ovaj rad iz Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.

⁴² Vidi: C. Fisković, *Likovna baština Stona, Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku*, XXIII, 1985, sa starijom navedenom literaturom. Važno je da crkva nastaje na mjestu jednog kasnoantičkog kaštela, a za potrebe srednjovjekovnog dvora, pa se mora držati ranijom od 11. st.

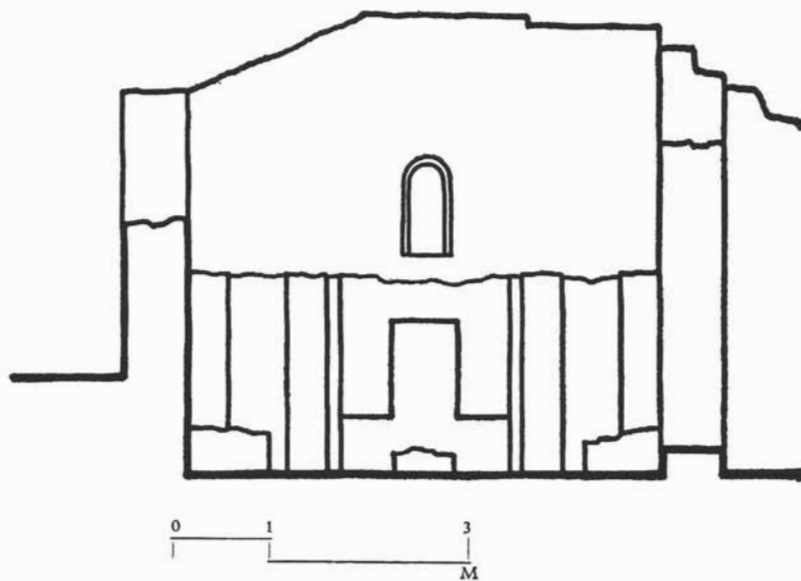
⁴³ Usp.: F. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1955, fig. IV, 3, 12, 14 — Manastirine itd.

⁴⁴ I. Fisković, *Ston u svojem prirodnom i povijesnom prostoru, Arhitektura*, 160—161, Zagreb 1977. Indikativni su svakako naslovi tih svetišta, jer u nizu: Sv. Marija, Sv. Petar, Sv. Ivan, Sv. Stjepan upućuju na izuzetnu kultnu potpunost ravnu najjačim kasnoantičkim urbanim središtima.

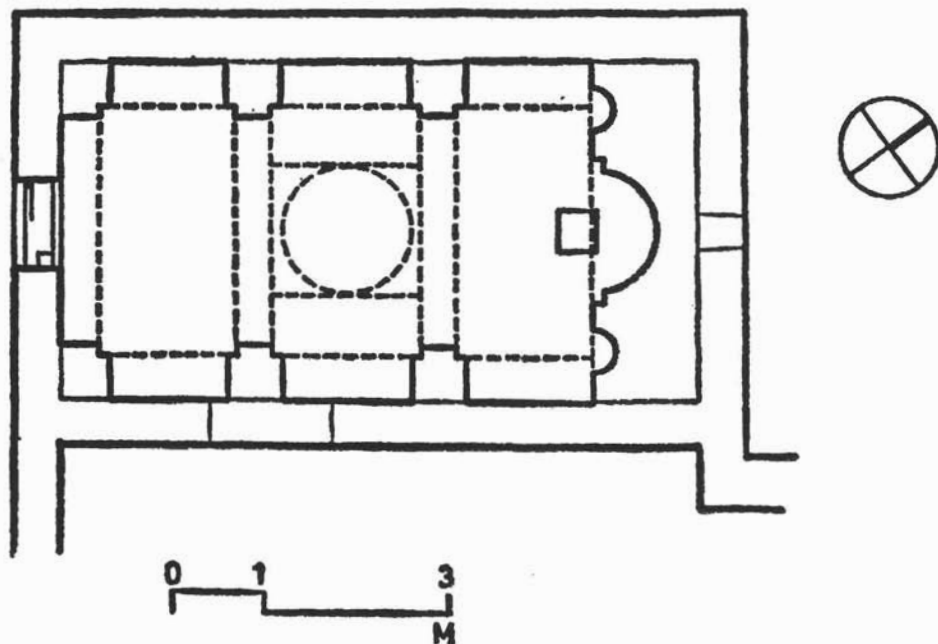
⁴⁵ Usp.: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, 1965, 201.

Sl. 7. Stonsko polje, tlocrt ranokršćanske crkve sv. Petra.
— *Plan de l'église paléochrétienne de St-Pierre*

Sl. 8. Stonsko polje, Sv. Petar, presjek ranosrednjovjekovnog svetišta. — *Stonsko polje, église St-Pierre, coupe du chevet haut-médiéval*

Sl. 9. Stonsko polje, Sv. Petar, rekonstrukcija ranosrednjovjekovnog svetišta. — *Stonsko polje, église St-Pierre, reconstruction du chevet haut-médiéval*

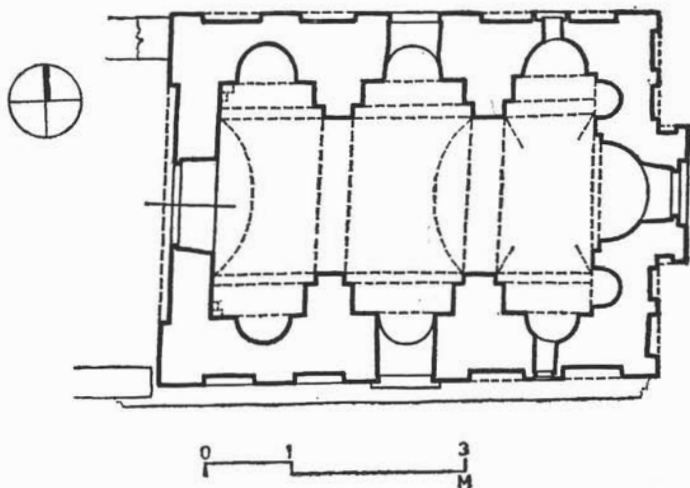
tonjih, već poznat u regionalnom graditeljstvu na granici južnoga Jadrana, obilježio dalje pothvate preuređenja kasnoantičkih mjesta memorijalnog kulta.

K tome se može dokazati da je ista zgrada drugostepenog uređenja svetišta sv. Petra u fizičkome smislu zanijekala onu prvotnu, od koje osim sadržaja ništa nije nasljedila. Pretvorivši prije svega pomoćnu prostoriju u glavnu i jedinu liturgijsku, te zazidavši vrata koja je povezivalu na razdijelnome zidu s dotadašnjom obrednom,⁴⁶ naime, postigla i dotad već ozakonjeno uzdužno usmjerenje svetišta naspram novome ulazu na pročelnoj, kraćoj i jedino slobodnoj stijenci. A pri tome i pri dozidavanju cjelokupnog obodnog plašta (radi postizanja visine neophodne za svodno natkrivanje unutrašnjosti) rabili su se ulomci klesanog namještaja iz 6. stoljeća.⁴⁷ Prema tome, kao i na Majsanu, prilično

⁴⁶ Njih je, naime, zatvorio jedan od podignutih pilona za svodni pokrov, pa su se na pročelju otvorila nova osamostaljujući novoblikovanu crkvicu u potpunome smislu. Istom je veća prijašnja obredna prostorija s apsidom zapuštena, te je čak njezin veći prag vrata prenesen na novootvorena pročelna male crkvice.

⁴⁷ Uz pročelni novi ulaz srednjovjekovne crkvice uzidan je ulomak plutejne ploče ljuskastog reljefnog ukrasa, a pri zazidavanju prvotnog prolaza među prostorijama ugrađen je veći dio stupca s utorima za učvršćivanje takvih ploča. Time je posvjedočena nekoć raskošna oprema obrednog žarišta u apsi di većeg svetišta, koja je nakon preinačivanja bočne prostorije neshvatljivo zapuštena.

je bezobzirno satrvena potpunost ranokršćanske likovne opreme da se postigne jedinstvo novoga građevnog poretka. I to, shvatljivo, upućuje na njegovu dataciju u predloženo, ranosrednjovjekovno razdoblje izvan dohvata pravila oblikovanja ranokršćanske umjetnosti. Čini se da je njezina ostvarenja već trebalo i popravljati zbog trošnosti nanesene vremenom, odnosno prepravljati na način koji je malo držao do zatečenih oblika provodeći nova arhitektonska shvaćanja. Pri tome se pak sve više polagalo na razvedenost vanjskog volumena, čemu je postavljane kupolice sred krova pridonijelo čak izražajnije negoli pri uređenju unutrašnjosti, gdje je vizualno zacijelo manje značila.

Sl. 10. Ston, tlocrt predromaničke crkve sv. Mihajla. —
Ston, plan de l'église préromane St-Michel

Vremenski stupanj tako očitana uspona u srednji vijek teško je točnije odrediti, ali se slijedom samog razvoja tipa i po morfologiji adaptacije mora pretpostaviti korak naprijed od memorije na Majsanu, bez dvojbe nadohvat plastičkom rječniku i umjetničkom ukusu dorađenima na predromaničkim crkvama istoga područja. One su i vanjskini davale u pojedinostima raščlanjeniji izgled koji odudara od suvremenih promicanja arhitekture diljem Sredozemlja, tako da je nedvojbeno samosvojnost stila tih građevina. Za njihovu prostornu i arhitektonsku raščlambu mora da je ipak postojao idejni određeni poticaj, kakav se iz majsanske, u bizantskoj tradiciji čvršće usadene memorije, u načelu i likovno može izvući. A upravo činjenica da se tip razvijao zanemarivanjem središnjeg, inače u bizantskoj umjetnosti trajno glavnog elementa kupolice, uvjerava nas da je ona ostala kao puki znamen, više odraz podsjećanja na sadržajno bitne izvore negoli puni iskaz nužde statičkog postojanja ili namjenske neophodnosti baš takva arhitektonskog komponiranja.

Taj građevni poredak dostigao je potpunu izražajnost u dobro poznatim jednobrodnom crkvicama s kupolom,⁴⁸ koje su odreda po tektoničkom i plastičkom uravnoteženju zdanja preuzele trotravejnu podjelu unutrašnjosti. Nalik onome što je u dosad znanome graditeljskom nasljeđu diljem istočnojadranskog primorja najranije utvrđeno u prostoru Pelješca, time su ušćivale svoj estetski integritet zasnovan na sveobuhvatnoj plastičnosti volumena i njegove ljske, te shodnoj raščlanjenosti prostora mimo svih međusobnih razlika spomeničkih primjera. Nedvojbeno je nakon spomenute crkvice sv. Mihajla kraj Stona, ona sv. Tome u Kutima najbliža, iako po bočnom raščlanjenju razvijenija derivacija rješenja koje uvjetno izvlačimo s Majsana, a učvršćujemo razvodno s preuređivanjem starijeg svetišta sv. Petra kraj Stona.

Nepouzdanost se pak još uvijek čini postavljati bilo kakva podrobnija vremenska razgraničenja ili kronološke odnose među svima ostalima s crkvom u Prijekome kod Omiša kao najmonumentalnijom u Dalmaciji.⁴⁹ Prigoda je pak da se broju obrađenih prinese dosad neobjavljeni nacrt prije dvadesetak godina istražene crkvice sv. Mihovila u Pakljevoj na Šipanu,⁵⁰ te među istorodne pribroji inače dugo nezapažena crkvice sv. Mihovila nad Dolom na Braču.⁵¹ One se više-manje nadovezuju na šire osvjedočenu arhitektonsku obradu jedinstvenog zadatka u kojoj tek pojednostavnjivanje varijanti možda odaje uspon stila od predromaničke ka ranoj romanici koja uvodi svoje zakonitosti građenja. U okviru toga ujedno bih istom tipološkom razredu dodao i crkvicu uklopljenu u novo svetište dominikanskog samostana na Šćedru kraj Hvara koju smo, također nepoznatu u našoj znanosti, svojedobno identificirali.⁵² Nastala poput gore navedenih adaptacijom ranokršćanskog malog svetišta, ona iskazuje sposobnost graditelja da u skućenim dimenzijama sroče identični složeni organizam kojem uz razvijenu tehniku građenja kupolica nije zajamčena.⁵³

⁴⁸ T. Marasović, Regionalni južnodalmatinski kupolni tip (5), Tab. XLV—LVIII, str. 73, 77 i 86, okupio je sve dosad publicirane primjere tipa, osim ovih koje iz naših istraživanja donosim kao nove uz ovaj članak.

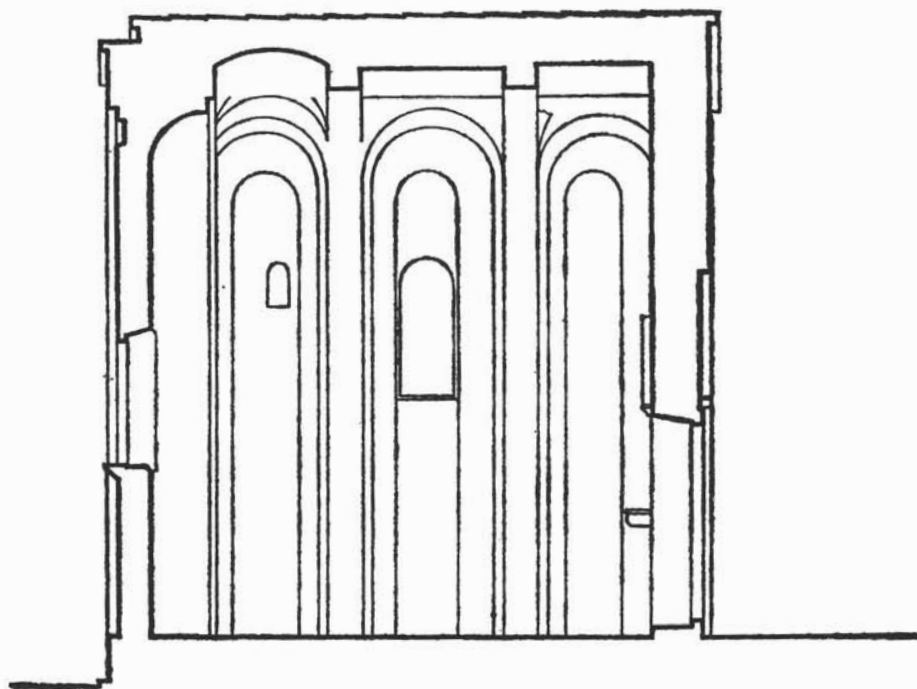
⁴⁹ Isto. Donosi revidirani tlocrt nakon popravka vođenog od Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika iz Splita; N. Klaić, *Povijest Hrvata* (25), 445, ističe na temelju izvora da je crkva postojala potkraj 11. st.

⁵⁰ U radu: I. Fisković, Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 18, 1970, 21, izvijestio sam o zahvatu restauracije i nalazima na crkvi, na temelju čega donosim i nacrt rekonstrukcije prvotnog stanja crkve.

⁵¹ U radu: I. Fisković, Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita, *Analitički historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 12, 1970, upozorio sam prvi put da je to najzapadniji primjer tog tipa crkve. U prilog tome donosim i snimke svojedobno načinjene od ekipe Instituta za povijest umjetnosti koja je u sastavu: I. Tenšek, J. Stošić i I. Fisković prikupila svu ostalu ovdje objavljenu dokumentaciju.

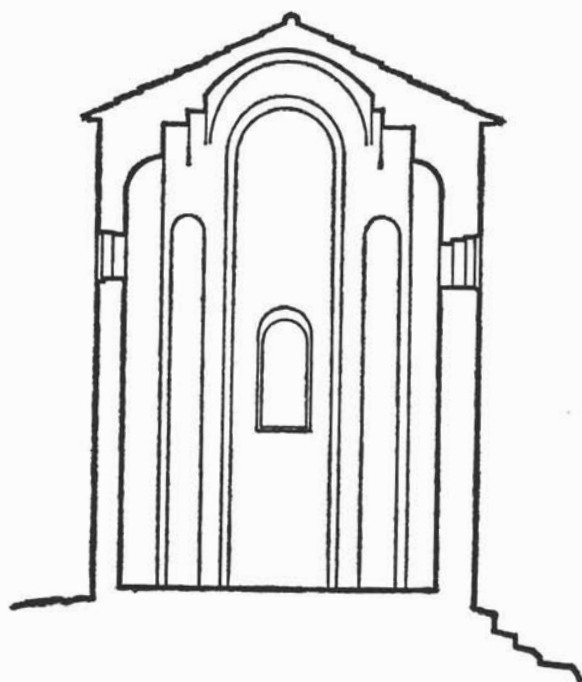
⁵² U radu: I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima (3), donosim tlocrt stanja i rekonstrukciju prvotne crkvice u koju bijaše ugrađena ova priložena u samostalnom nacrtu rekonstrukcije srednjovjekovne faze uz ovaj rad.

⁵³ Izučavajući spomenički kompleks na Šćedru 1971. god. više sam pažnje obraćao kasnoantičkom negoli ranosrednjovjekovnom sloju spomenika, te bi istraživanja valjalo nastaviti glede mogućnosti da je i ova crkvice poput inih sa srednjim travajem užim od ostalih imala u njemu uzdignutu kupolicu.

Sl. 11a. Ston, Sv. Mihajlo, uzdužni presjek crkve. —Ston, *église préromane St-Michel, coupes longitudinale*

A u povodu povećanja broja crkvice ujednačenog građevno-prostornog programa s trotravejnom lađom i kupolicom, mora se istaknuti da se one jače protezahu na srednjodalmatinsko otočje, te im se zajednički tip ne može smatrati baštinom isključivo dubrovačkoga kraja ili južnoga podneblja, doduše, u kojem se najkasnije održahu. To se čini važnim i ovom prilikom naglasiti jer Majsan s dosad jedinim mogućim očitanim uzorom takva tipa u domaćem prostoru leži sred morskog kanala koji najneposrednije spaja navedene zone priobalja. Može se, dakle, i smještaj u nas najranijih realizacija određenog arhitektonskog programa uzeti kao stanovit putokaz ishoduju mjestu i tijekom rješavanja tzv. južnodalmatinskog tipa sakralnih objekata. Dapače, s obzirom na položenost otočića u ključnom raskrižju plovidbenih putova, lakše se i povijesno predočuje osnutak tamošnjeg samostana, odnosno utemeljenja ranokršćanske memorije koja će s konačnim svojim uređenjem na donjem pragu srednjeg vijeka nadahnuti tipologiju i morfologiju arhitekture jasno iskazanog predromaničkoga stila u širem području južnoslavenskog primorja. Isto tako, uostalom, treba uvažiti i položaj po srodnoj baštini vrlo zanimljivog Stona — geografski i povijesno — u odnosu na one formacije te vrste po kojima će se rasprostrijeti crkvene gradnje s genetski istorodnom prostornom shemom od Cetine do Bojane.

Sl. 11b. Ston, Sv. Mihajlo, poprečni presjek crkve.— Ston, *église préromane St-Michel, coupe transversale*

Budući da bi bez oblikovno čvrsto fiksirane spone kakvu predstavlja preuređenje svetišta sv. Petra kraj Stona, prikazani razvoj bilo teže pratiti, valja ipak istaknuti postupnost odvijanja i bez sigurnih vremenskih obrisa ili oslonaca. Neophodno je držati i uvjerenje da sve nije teklo u jedinstvenome nizu kojemu sve članove i čimbenike niti ne možemo znati. A okvirno se može potvrditi istovjetnost s općim razvojem ondašnje arhitektonske misli i prakse, jer su na cjelokupnom Sredozemlju tada preobražavali drevna rješenja na taj način da je sve svježije iz njih izvučeno imalo značenje novostvorenoga.⁵⁴ Toliko je, naime, stilski izraz prianjao uz starije predloške da se oni naizgled potiru baš kao i u preuzetom tipu crkvice s kupolom ranije neposrednije odmjerenoj prema unutrašnjoj organizaciji prostora, a uočljivijoj u vanjskom obliku arhitektonske mase. Stoga je u nedostatku jasnijih očitovanja istog procesa mijenjanja stila u nas, možda svrsishodnije ustrajati na sadržaju opisanih građevina, to više što se unutar općeg nasljeđivanja duhovne kulture od kasne antike do ranog srednjeg vijeka posebno značenje davalo ranokršćanskim memorijalnim zdanjima. Neprekidno čašćena od crkvene ustanove kao najustrajnijeg činioca po-

⁵⁴ Usp. R. Krautheimer, *n. dj.*, 204 i d., cap. VI: »New Types and Middle Byzantine Architecture«.

vijesnog stvaralaštva u jadranskome podneblju, ta su zdanja — koliko ih danas postoji uočenih — u tom kontekstu lako mogla biti poistovječena s općim pojmom crkvenih zgrada.

Pretpostavljajući, naime, da nisu lako sjećanja na utemeljitelje i promicatelje vjere u pojedinim krajinama, te da su se osobito častila mjesta njihova ukopa, mogu se u Dalmaciji naći i drugi dokazi o prenošenju lika takvih zdanja u iskustva prvog srednjovjekovnog stila.⁵⁵ Najčešće navođeni svakako je mauzolej-oratorij sv. Anastazija na solinskome Marusincu,⁵⁶ s kojeg su funkcionalni vanjski potpornjaci na mnoštvu kasnijih crkvice pretvoreni u dekorativni niz zidnih lezena, odnosno razdjelnica niša utopljenih u zidnu masu po novome običaju. Čini se da je susljedno tome i kasnoantička baldahinska ćelija u predromaničkom longitudinalnom pruženim jednobrodnom crkvicama postala više simbol nečega o čemu se sadržajno vodilo računa, makar nije više imalo statičko neposredno opravdanje ili konstrukcijsko istovjetno značenje. Na poslijetku je uraslo u stanovitu estetiku stila koji je podnosio čak i nelogičnosti u odnosima između razrade mase i organizacije prostora, a sve uglavnom radi stjecanja plastičke izražajnosti bizantizirane arhitekture južnoga Jadrana. To, dakako, vrijedi kao jedan od dokaza »pasivne negacije antike«,⁵⁷ ali se može dopuniti s gledištem na kojem je i kakvu zdanju uzeto u obzir.

Podjednako nam je pak u ovom osvrtu zanimljiva činjenica da je porijeklo dvoetažnih crkvice u crnogorskome primorju, obično smatranih romaničkim iz 12. stoljeća,⁵⁸ traženo u istovrsnoj crkvi na Mrkanu, objavljenoj kao predromaničkoj.⁵⁹ Nedavno sam, međutim, potvrdio prijašnju svoju sumnju da je srednjovjekovna samo gornja komora — dakle, dogradnja — četvrtasta s izrazitom stilskom raščlambom zida pod nestalom kupolicom, dok je donja ranokršćanska, također grobna.⁶⁰ Budući da bi se i taj spomenik mogao vezati s nekim samostanom na otočiću pred rimskim gradom, sve se još čvršće uklapa u tezu o osobitom vrednovanju memorijalnih zdanja iz kasne antike pri oživljavanju sakralne izgradnje početkom srednjega vijeka. Dalje osobitosti tadašnjih gradnji na južnome primorju, prilično neovisnih, o bilo kojoj drugoj regiji ili umjetničkom središtu sredozemnoga svijeta, donekle s probijem u zreli srednji vijek, svjedoče i tzv. crkvice s kriptom od kojih je spomenuta na Mrkanu vjerojatno najstarija sačuvana na našoj obali.

Očito je, dakle, duboko usađena svijest o nužnosti i stvarnosti drevnog utemeljenja samog kršćanstva, i crkvene ustanove u trajnoj ulozi

⁵⁵ Usp.: F. Dyggve, *n. dj.*, cap. VI.

⁵⁶ Isti, *Das Anastasium Mausoleum und der Altkroatische Kirchenbau, Forschungen in Salona*, III, 1935, 107; isti, *Das Mausoleum von Marusinac und sein Fortleben, Actes du IV Congr. intern. des études byzantine*, Sofia 1936, 228—237.

⁵⁷ Usp.: M. Prelog, *Između antike i romanike, Peristil*, 1, 1954, daje teorijsku podlogu razmatranjima poput ovdje provedenih.

⁵⁸ Vidi: P. Mijović, *Crkvice-kripte na Crnogorskom primorju, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21, 1980.

⁵⁹ E. Dyggve, *Forschungen in Salona III*, sl. 5, 16, 108, 129, 144 s odgovarajućim komentarima u tekstu.

⁶⁰ Vidi: I. Fisković, *n. dj.*, 246—249. Više u najavljenom radu u Izdanjima Hrvatskog arheološkog društva sa Simpozija u Dubrovniku.

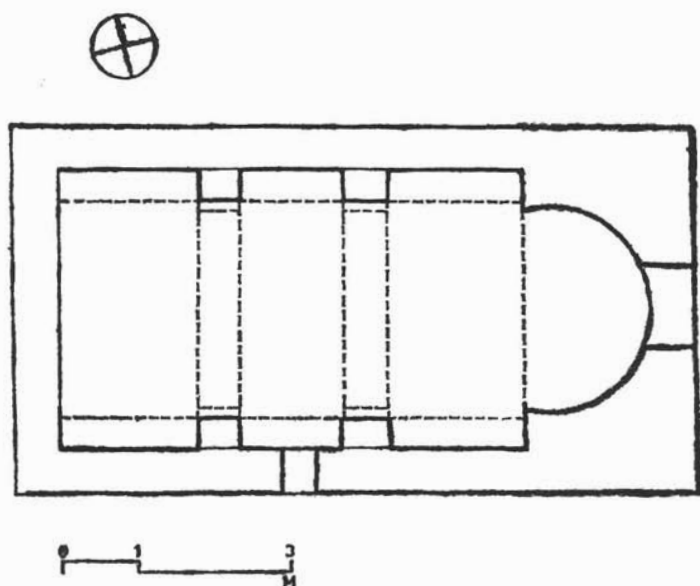
uzdržavaoca umjetničkog stvaranja, povela zakone arhitektonskog oblikovanja i u prostoru donjojadranske oblasti slavenskih zemalja. Suvremena je simbolika također u tome uzimala maha, pa se u prvome planu našla upravo kupola, što je — kao dogovoreni znamen Uzašašća⁶¹ — otprije bila svojstvena grobnim gradnjama. Nalazila se stoga kako na onim najstarijim, prilično poznatim i slavljenim, tako i na onima koje obnavljahu spomen na njih sa svrsishodnim uređenjem novoga arhitektonskog lika. A očitavajući na taj način slučaj memorije na Majsanu, usput i one na Mrkanu, te svetišta sv. Petra kraj Stona, možemo dokučiti put po kojem su njihov oblik shvatili i prihvatili predromanički graditelji kad u istoj oblasti podizahu trotravejne crkvice s kupolom do 12. stoljeća. Njima je kao i naručiocima, svećenicima ili ostalim vjernicima, taj oblik najvjerojatnije potvrđivao spone s iskonom duhovnih uvjerenja do kojih su najviše držali nakon što su im ojačali smisao. Osim što ih je učvršćivao u vjeri s pozivom na tradiciju, po sebi samom je sadržavao uzdanje u budućnost kako ju je i samo kršćanstvo obećavalo okretanjem k nebeskom. Otud, dakle, ide arhitektonski naizgled bezrazložna pojava kupolice na uzdužno postavljenim crkvenim gradnjama a i konstruktivno teže rješiva kombinacija longitudinalnog i centralnog prostora.

Takve predromaničke crkvice, međutim, ni u kojem slučaju nije moguće sjediniti po namjeni ili povezati po sadržaju, a reklo bi se da im je memorijalni smisao čak najrjeđi. Na novopribrojenoj crkvi sv. Mihovila nad Dolom na Braču izražajnije su ipak potvrde takvoj pretpostavci, ali opet u vezi s najvjerojatnije ranokršćanskim istovjetnim kultom na istome mjestu.⁶² Utoliko se može pretpostaviti da su one i sadržajno, baš kao i oblikovno nadrastale i nadilazile prijašnja stanja, ali se nisu mogle odreći njihovih spoznaja i značenja pa su, dapače, svjesno oživljavala pozivanja na njih. K tome je po razmještaju predromaničkih svetišta, kao i njihovim titularima očito da su te crkvice u sebi sabirale osnovne struje duhovnog i likovnog stvaralaštva jednog doba na određenom prostranstvu. Zajedno s činjenicom da su često bile u sklopu samostana, a ponekad na imanjima podalje od naselja ili možda kao zavjetne istaknute u krajoliku,⁶³ potvrđuje da su sasvim zadovoljavale vjerske potrebe i društvene običaje svojega vremena. To više, s obzirom na to da je riječ o arhitekturi koja u prvom redu niče iz lokalnih predaja i poglavito izrasta iz domaćih iskustava, može da se predoči veza općeg tipa crkvene gradnje predromaničkog sloga u regiji s nekoliko na početku istaknutih memorijalnih svetišta ranokršćanskog postanka.

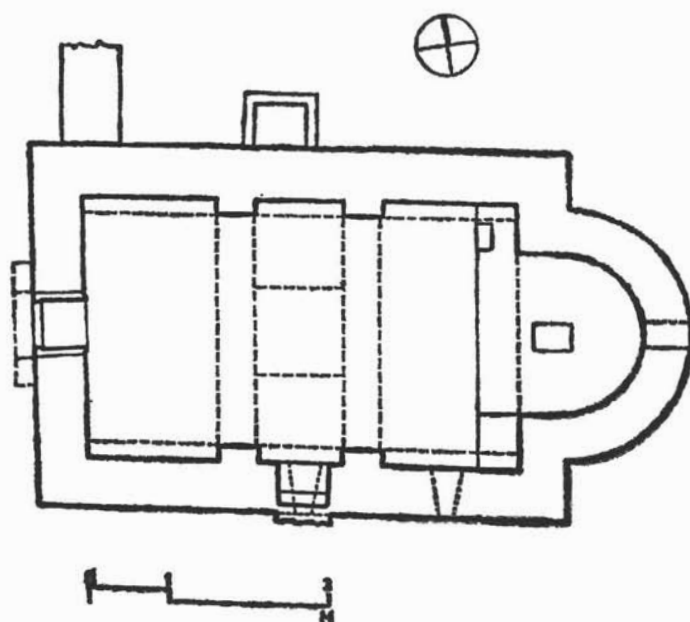
⁶¹ L. Hautecoeur, *Mystique de Architecture. Symbolisme du Cercle et du Coupole*, Paris 1954.

⁶² Vidi: I. Fisković, O grobnim spomenicima u srednjovjekovnoj Dalmaciji, *Dometi*, XVII/5, 1984, 53.

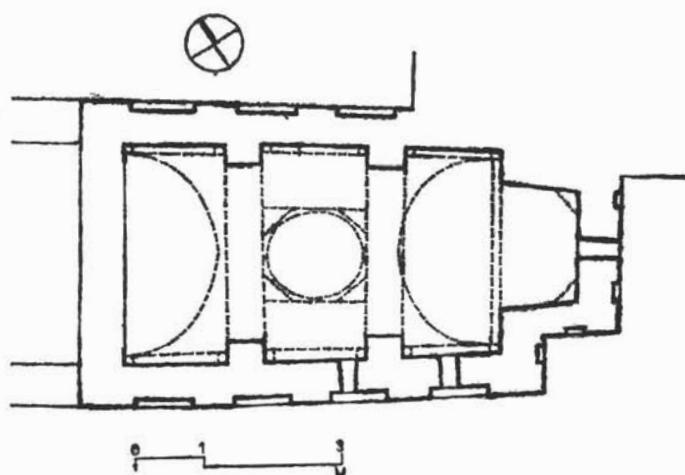
⁶³ Iz dosad obavljene tipološke klasifikacije naše predromaničke arhitekture malo se može zaključiti o njezinim mogućim sadržajnim varijantama i ikonomskim osobinama pojedinih zdanja ili njihovih skupina.

Sl. 12. Šćedro, rekonstrukcija tlocrta crkve. — *Šćedro, reconstruction du plan de l'église*

Sl. 13. Brač, tlocrt crkve sv. Mihovila nad Dolom. — *Brač, plan de l'église St-Michel sur Dol*

Sl. 14. Šipan, Pakljena, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Mihajla,
— Šipan, église St-Michel à Pakljena, reconstruction du plan

*
*   *   *

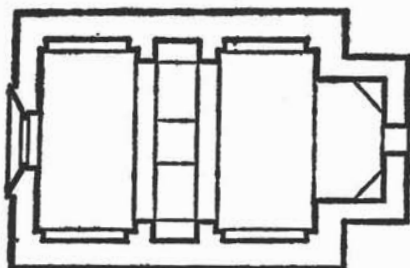
Iznesena opažanja dobivaju na značenju sa znanjem da je u širem području slavenskih zemalja vezanih, ili krajeva životno okrenutih južnome dijelu istočnojadranske obale, u najkoncentriranijem vidu opstajao srodni tip crkvenih građevina.⁶⁴ Zapravo je kombinacija visoke a izduljene lađe, te nad njome u sredini pomalo neorganički uzdignute kupole u četvrtastome bloku s piramidalnim krovom, ostala najčešće rabljeni arhitektonsko prostorni sustav. Njega ni po broju ostvarenih primjera nije nadišao nijedan drugi oblik ranoromaničkih ili romaničkih, pa ni kasnijih crkava.⁶⁵ Time se u kontinuitetu i koncentraciji gradnje podvlači regionalnost pojave. Utvrđivanjem lokalnih njezinih prototipova, što je temeljni cilj navedenih razmatranja, trebalo bi naposljetku ukazati na to kako je odnos dalje izvedenih oblika bio više sadržajne negoli formalne naravi. A to je inače bitnije u povijesti srednjovjekovne arhitekture i sagledavanju njezinih odnosa prema kasnoantičkoj podlozi.⁶⁶ K tome za prostiranje tipološki ujednačenih rješenja, sročeni uz ispoljavanje svih stilskih mijena od predromaničke do zrele romanike u nas ne bijahu odlučne ionako promjenljive granice političkih cjelina, što se na istome prostoru smjenjivahu od 10. do 14. stoljeća, pa

⁶⁴ Usp.: M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka, Beograd 1922.

⁶⁵ Vidi: V. Korać, Graditeljska škola Pomorja, Beograd 1965.

⁶⁶ Usp.: R. Krautheimer, Introduction to an »Iconography of Medieval Architecture«. Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art, New York 1969, 115—150.

ni zone nešto stalnijih vjersko-upravnih jedinica, tako da ih u razmatranjima o grananju utanačenoga tipa crkvenih građevina ne bi trebalo ozbiljnije uzimati u obzir. Drugačija je ipak stvar s pronicanjem općekulturnih prilika i strujanja po kojima se, osim povijesno shvatljivih uzdržavanja kontinuiteta tradicije građenja na domaćem tlu, u stvaralačke programe neminovno uključivahu doticaji s drugim umjetničkim područjima.

Sl. 15. Bijelo polje, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Petra. — *Bijelo polje, église St-Pierre, reconstruction du plan*

U tom smislu obično su se navodile veze sa suvremenim postignućima u prekomorskoj pokrajini Apuliji, ali se unatoč upornome traganju do danas nije potvrdio niti jedan tamošnji potpun i neosporiv uzor za pojedine od naših predromaničkih ili kasnijih gradnji.⁶⁷ Neophodno je ipak utvrditi da one ni na jugozapadu naše zemlje nipošto nisu jednolične, jer je svaka uključivala u razradi zadanoga ili prihvaćenoga sustava djelotvorni udio inih čimbenika prema kojima se pomicalahu ili dodavahu izvedbene pojedinosti. Zbog toga se ni moguće podudarnosti s dijelom južnotalijanske arhitektonske baštine ne smiju odmjeravati jednosmjerno, po liniji preuzimanja gotovih inačica ili oponašanja starijih dometa s Apeninskog poluotoka. Pogotovu se čini nužnim toga kloniti dok u nas postoje — kako sam pokušao razjasniti — drevni prototipovi određenih rješenja, a rasponi srednjovjekovnih postignuća ipak su širi, makar je broj varijanti možda manji. Bitno je, međutim, da ostvarenja s obje strane Jadrana podliježu onim stilskim previranjima koja obilježavaju epohu označenu preporodnom u srednjoj fazi razvoja bizantske arhitekture.⁶⁸ Iz nje su obostrano spomenute pokrajine crpale ponajviše poticaja, pa će u daljim usporedbama biti zanimljivo uočavati srodnosti u razradama općih sustava uz načelne sličnosti pri osamostaljivanju regionalnih izraza. Osim što se time utvrđuje opći vid uspona srednjovjekovne umjetnosti, također se sagledava paralelizam u razvitku krajina prilično cjelovitog i povijesno projašnjenog kulturnog podneblja upečatljive umjetničke samosvojnosti.

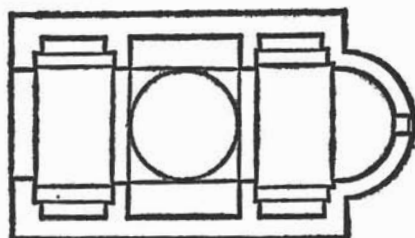
Zasad pak osnovni je i zajednički južnojadranski okvir u razvitku određenih likovnih shvaćanja, i posebice tipa jednobrodne crkve s ku-

⁶⁷ Usp.: A. Petrucci, *Chiese a cupola pugliesi. Cattedrali di Puglia*, Roma 1964, 69 etc.; E. Venditti, *Architettura bizantina nell'Italia Meridionale*, Napoli 1967.

⁶⁸ Vidi: C. Mango, *Architettura Bizantina*, Milano 1978, 87—106.

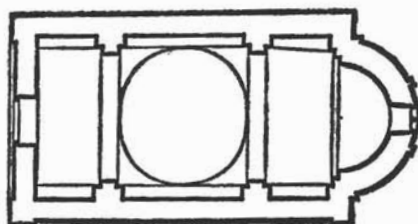

polom, određen dodirima s krugovima bizantske umjetnosti.⁶⁹ Ona je građevnu kombinaciju centralne i longitudinalne arhitektonsko-prostorne zamisli njegovala u najrazličitijim varijantama, pa se mora vjerovati da ih je pronosila sa svojim utjecajima na Jadranu.⁷⁰ Obično se i vjeruje da je neminovno obilježila umjetnički razvoj u njegovom razvoju

Sl. 16. Ivangrad, rekonstrukcija tlocrta crkve Đurđevi stupovi. — *Ivangrad, église Đurđevi stupovi, reconstruction du plan*

na narječitiji način posredstvom oblika koji sastavljahu kontinuitet samosvojnog izraza više na uvriježenoj tradiciji negoli na permanentnom primanju svježih pobuda.⁷¹ Podrobnije se to očitava u specifičnostima plastičkog govora u kamenu i ujednačenostima graditeljskih iskustava neopravdano zanemarenim pri procjenama dalmatinske likovne baštine.⁷² A upravo zajedničnost podloge ocrtane kasnoantičkim ostvarenjima, te dovoljno usporedna usmjerenost povijesnih tokova južnih njezinih krajeva s onima iz susjednih područja, objašnjava dio te baštine u prostoru na koji se osvrćemo. Zapravo bi s gledišta evolucije likovnih mišljenja i izražavanja, odnosno vrednovanja graditeljske ostavštine kao

Sl. 17. Kotor, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Luke. — *Kotor, église St-Luc, reconstruction du plan*

dijela kulturnog nasljeđa zemlje, trebalo govoriti o jedinstvenom umjetničkom području na širem teritoriju negdašnje Duklje, odnosno Zete.⁷³ Istini za volju, na njezino se postojanje upozoravalo u nekoliko navrata, ali se i preko čvrstih činjenica prelazilo pod navodnom shodnoš-

⁶⁹ Usp.: G. Subotić, *Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Primorju*, Beograd 1963. 27—29; posebno — V. Korać, *Les églises a nef unique avec une coupole dans l'architecture byzantine des XI e XII siècles*, *Zograf*, 8, Beograd 1977.

⁷⁰ Vidi: J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957.

⁷¹ Usp.: V. Korać, *L'architecture du Haut Moyen Age in Dioclée et Zeta, Balcanoslavica*, 5, 1976, 155—172.

⁷² Odnos prema njoj suvislo razrješava M. Prelog, *Romanika*, Beograd—Zagreb 1984.

⁷³ Usp.: J. Kovačević, *Od doseljenja Slovena do kraja XIII vijeka*, gl. V: *Istorija Crne Gore*, 1, Titograd 1967.

ću stanovitih političkih pogleda, odnosno ideoloških pretpostavki ili izvjesnih kulturoloških prohtjeva. A opravdanje isticanju njezinog unutrašnjeg jedinstva s priklonjenošću postojećim bizantskim predajama,⁷⁴ nudi i rečeni tip crkvenih gradnji vezan za rane uzorke nalik onima na koje sam netom upozorih.

Za buduće povezivanje tokova arhitekture donjojadranskog našeg primorja odsudne su crkve oblikovane po istoj sažetoj koncepciji spajanja kubične lađe i polukalotasta dodatka nad srednjim njezinim tračevom na teritoriju Crne Gore.⁷⁵ Osim spomenute crkvice sv. Tome u Kutima kraj Herceg-Novog,⁷⁶ najbliže onima oko Stona, navodi se i jako pregrađivana crkva sv. Đorđa kraj Titograda.⁷⁷ Mnogo je očuvanja crkva sv. Petra u Bijelome Polju, koja se s većom sigurnošću datira u sam konac 12. stoljeća, te pokazuje izrazitije priklanjanje romaničkome slogu.⁷⁸ Uz prepletanje drugih arhitektonskih koncepcija, na njoj je program sjedinjavanja kubične lađe sa središnjim kupolastim istakom na krovu vrlo hibridan, ali rješenje ostaje u okviru istog tipološkog razreda. Iz malo kasnijeg je doba crkva sv. Đorđa u Budimlju,⁷⁹ nedaleko Ivanograda, posve nalik kotorskim crkvama sv. Marije i sv. Luke, također nastalim na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće.⁸⁰ Njihovim posredništvom osobito se učvršćuju koncepcije izražene u gradnjama prethodnoga doba, sa svim redukcijama pa i degeneracijama odavno zasnovane ustrojbe. Kronološkim slijedom u početno određenoj skupini očitava se zapravo i prodor romaničkoga stila čak jasnije negoli na onim arhitektonskim oblicima koje je sa sobom posvuda pronosio.⁸¹ Ali se ujedno, prateći s vremenskim odvijanjima i pomicanje mjesta podizanja spomenika prema jugu, otkriva narav susreta zapadnjačkih struja s onima istočnjačkog porijekla. Općenito se uz osobitosti domaćih predaja, dokazivanja njihovih snaga upornosti, otkrivaju i svojstvenosti *periferne umjetnosti* koja podliježe gibanjima ili iskazivanjima karakterističnim i za granične sredine.⁸² O tome, osim navedenih

⁷⁴ Usp.: V. Korać, O prirodi obnove i pravcima razvitka arhitekture u ranom srednjem veku u istočnim i zapadnim oblastima Jugoslavije, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VIII, 1964.

⁷⁵ Isti: Arhitektura: Istorija Crne Gore, 1/2, Titograd 1970, 117—201, donosi najsvjetliji, vrlo dokumentirani pregled spomenika koje spominjem.

⁷⁶ J. Kovačević, *n. dj.*, 432. Obično se navodi kao najjužniji primjer tipske grupe; T. Marasović, *n. dj.*, 86.

⁷⁷ A. Deroko, Crkva Sv. Gjorgja u Podgorici, *Narodna starina*, XXIX, 1934, 208—211.

⁷⁸ I. Zdravković, Rezultati arhitektonskih ispitivanja na crkvi sv. Petra u Bijelom polju, *Starine Crne Gore*, I, 1963; J. Nešković, Konzervatorsko-restaratorski radovi na crkvi sv. Petra u Bijelom polju. *Isto* — str. 83—105.

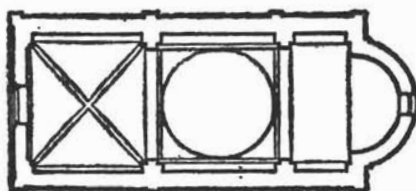
⁷⁹ A. Deroko, Đurđevi stupovi u Budimlju, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, XI, 1900, 123 i d.

⁸⁰ V. Korać, O monumentalnoj arhitekturi srednjovjekovnog Kotora, *Spomenik SANU*, CV, 1956, 160 i d.

⁸¹ Usp.: Isti, *nav. dj.*, 1965 : 1970. Općenito prikazima arhitektonske baštine kakve je za južno primorje sačinio V. Korać oskudijeva hrvatska povijest umjetnosti.

⁸² Kako je opće postavke dao: Lj. Karaman, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb 1963.

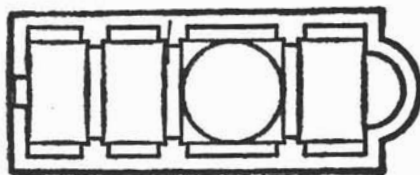
Sl. 18. Kotor, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Marije. — *Kotor, église Ste-Marie, reconstruction du plan*

spomenika, govore svaka za sebe pridružene istome tipu, premda u vlasnosti benediktinaca, tzv. crkva C na Ratcu kraj Sutomora,⁸³ te na osobit način i crkva sv. Marije s Jezera na Mljetu stilski vrlo doradena.⁸⁴

O svima njima dovoljno se pisalo, te bi svako ponavljanje bilo izlišno pogotovu s razloga što se tim spomenicima nisam analitički bavio. Ali se činilo uputnim donijeti barem njihove tlocrte kao potporu tezi o dugotrajnom kontinuitetu bizantiziranih osobina graditeljstva na jugozapadnome kraju slavenskih postojbina u časopisu koji se bavi utanačenom, a srodnom tematikom. Tako se vjerojatno i pregledi spomeničkih stanja iz naizgled odvojenih zona jadranskog podneblja uvjerljivije zbližavaju. Ono na čemu se to stvarno dešava trebalo bi s većom sigurnošću smatrati adriobizantizmom, prema već postavljenom ali rijetko korištenom terminu.⁸⁵ Odlučnim se pričinja, naime, da su prema nje-

Sl. 19. Ratac, rekonstrukcija tlocrta crkve C. — *Ratac, reconstruction du plan de l'église C*

govu značenju područne predaje bile osnova ako ne i trajni okvir prilično osamostaljenog i vrlo izrazitoga razvitka oblasnog graditeljstva. S time se još jače ističu specifične značajke regionalne umjetnosti južnog Jadrana, jer se stanja opravdavaju ne samo oslanjanjem na iskustva prve bizantske umjetnosti u ovome bazenu nego i njihovo održavanje duže vremena upravo u onim prostorima gdje će istorodna politička vlast, te kulturni utjecaj duže trajati.⁸⁶ Očigledno je pak da spomenici koji uzdržavahu takvu postojanu liniju razvitka opredmećuju onu arhitektonsku misao koja uporedo određivaše gradnje u susjednoj južnoj Italiji.⁸⁷ A obje su pokrajine time dokazivale više vezanost za spoznaje i domete stoljetne vlastite građevne djelatnosti, koja je početno uključila jači bizantski utjecaj negoli bilo kakvu okrenutost suvremenim

⁸³ Đ. Bošković — V. Korać, Ratac, *Starinar*, NS, VII—VIII, 1967, 39—75.

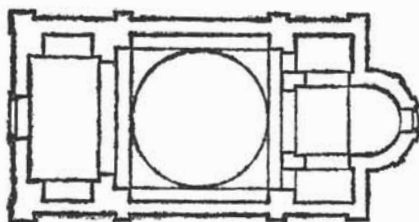
⁸⁴ B. Gušić — C. Fisković, Otok Mljet, Zagreb 1958.

⁸⁵ E. Dyggve, *Eigentümlichkeiten und Ursprung der frühmittelalter Architektur in Dalmatien*. Résumés: XIII Congrès International d'histoire de l'art, 1933. i dr.

⁸⁶ Vidi: G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, *passim*.

⁸⁷ Usp.: Ch. Diehl, *L'art byzantin dans l'Italie Meridionale*, Paris 1894.

bizantskim rješenjima. Ujedno je teritorijalno sabiranje tih iskustava bilo lakše ostvarivo unutar istog uzorja, diljem umnogome srodnih krajeva hrvatskog i crnogorskog primorja, negoli razmjenom preko mora. Iako se to potonje, naravno, ne može posve zaniijekati, jer je dokazano različitim doticajima kroz stoljeća, neosporno su zajedničke kulturne zasade istočnojadranske obale i njoj priklonjenih krajeva, u tome smislu bile važnije.

Sl. 20. Mljet, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Marije. — *Mljet, église Ste-Marie, reconstruction du plan*

Utoliko se čini logičnijim i povezivanje spomeničke baštine naše obale od sjevera prema jugu, uključujući i odgovarajući dio zaleđa koji je u kulturnom pogledu o primorju znatnije ovisio. Tako se pak čvršće i umjetnički osamostaljuje teritorijalna oblast,⁸⁸ koju se i kroz obrađenu vrstu građevina bolje ocrtava. A u potanjem proučavanju njezinih umjetničkih zasada i stečevina iz prvih stoljeća srednjeg vijeka ne smije se zanemariti ni činjenica da su u istoj regiji podizane i monumentalne bazilike s tri lađe kojima je središte opet krunila kupola.⁸⁹ Ponajprije predromanička pregradnja novootkrivene bizantske crkve podan katedrale u Dubrovniku,⁹⁰ pa ranoromanička katedrala sv. Tripuna u Kotoru ostvarili su taj složeni sustav.⁹¹ On se, naravno, ne može uključiti u razvoj jednobrodnih gradnji s kupolom niti posve povezati sa začetnom idejom tipa koji smo gore istaknuli, ali je — krajnje uzevši — zamisao ipak istorodna. Nju se lakše može prihvatiti kao činioca domaćeg stvaralaštva s napomenom da je sustav prenijet na monumentalnu dubrovačku katedralu sv. Marije Velike iz 13. stoljeća,⁹² zatim na staru crkvu u Starom Trgu,⁹³ te najposlije u specifičnoj razradi na manastirsku crkvu sv. Spasitelja u Visokim Dečanima koju je sredinom 14. stoljeća gradio fra Vito Kotoranin.⁹⁴

⁸⁸ Na njezino je postojanje u više navrata upozoravao i M. Prelog, Predromanika i romanika, Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas, Katalog izložbe Paris — Sarajevo 1971, 111.

⁸⁹ Za stanja u južnoj Italiji usp.: R. Krautheimer, San Nicola a Bari und die apulische Architectur des 12. Jahrhunderts, *Wiener Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, IX, 1934.

⁹⁰ Iz izvještaja voditelja istraživanja J. Stošića, najopširnije na spominjanom Simpoziju Hrvatskog arheološkog društva u Dubrovniku 1984.

⁹¹ Vidi: V. Korać, Prvobitna arhitektonska koncepcija kotorske katedrale XII. veka, *Zbornik za likovne umjetnosti MS*, 3, 1967.

⁹² M. Rajković, Stara dubrovačka katedrala, *Naučni prilozi studenata Fil. fak. u Beogradu*, 1, 1949, 113—122.

⁹³ V. Korać, Graditeljska škola Pomorja (65), 39—42 i d.

⁹⁴ Đ. Bošković, Manastir Dečani, I, 1941.

A u samome dubrovačkome kraju u renesansnome razdoblju 16. stoljeća nastat će nekoliko ljetnikovačkih kapela po ugledu na one predromaničke s kupolom sred krova,⁹⁵ dok je i gradska crkva sv. Spasa u zamisli domaćeg graditelja Petra Andrijića 1520. godine trebala imati kupolu nad srednjim travejem trodijelne svoje, visoko posvođene lađe.⁹⁶ Tako će se uistinu posredstvom zrelih primjera svijesne obnove jednog građevnog tipa konačno dokazati njegov kontinuitet od prvih stoljeća srednjega vijeka do preko gornjih granica njegove epohe u južnojadranskom podneblju naše obale.

Taj kontinuitet nastojali smo utvrditi od evolutivno najjednostavnijih uzoraka nastalih pri ranosrednjovjekovnim adaptacijama starokršćanskih memorijalnih zdanja prateći poglavito razvedenost tlocrta, time i raščlanjenost prostora te ukupnog volumena prilično tipizirane crkvice. Ujedno smo htjeli dokazati kako se jedan načelno kasnoantički sustav oblikovanja kulturnih objekata s progresivnom plastičkom razradom poglavito arhitektonske strukture preobražavao u sve složenije artikulirani građevni organizam. Utoliko se potvrđivalo opće pravilo razvoja evropske arhitekture koja je u razdoblju od 8. do 10. stoljeća, na temelju zahtjeva naizgled čisto praktične naravi uz dostizanje formalne čvrstine zdanja, postizala priličnu vizualnu koherentnost, što znači i napredujuću stilsku kompaktnost. Nedvojbeno se u navedenim primjerima radilo o znalačkom uravnoteživanju statičkih odnosa korištenih elemenata, ali i određenih estetskih stremljenja njihove elaboracije. Važno je, naime, da se kroz dorađivanje unutarnje podjele prostora i njegova podvrgavanja središnje istaknutoj kupolici utirao put i raščlambivanjstine crkvenih gradnji po putanji uspona stila sve do romanike. Potanja analiza navedenih spomenika mogla bi to sa svim otklonima od jednolikih rješenja jasnije dokazati, ali nam je bio zasad cilj istaknuti kontinuiranu privrženost regionalne arhitekture stanovitom tipu crkvenih gradnji izraslih u domaćim prilikama uz nadovezivanje na neka opća iskustva kasnoantičke podloge. One će, uostalom, činiti osnovu daljim građevnim pojavama u širem području, pa će se — primjerice — i raška arhitektonska škola u priličnoj mjeri na njih oslanjati. Utoliko više sam smatrao nužnim iznijeti gore navedene spoznaje i objasniti neka opažanja s njima povezana.

Nacrte uz ovaj rad izradio je inž. arh. Ivan Tenšek, na temelju vlastitih snimaka spomenika na terenu u prvome dijelu, a prema drugdje objavljenim tlocrtima stanja u drugome dijelu rada. Pri izradi nacрта rukovodio se načelom tipskog predstavljanja arhitekture, kako se inače običava pri radu u Centru za povijesne znanosti, Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, pa se neki nacrti u potankostima možda razlikuju od drugih stručnih i konzervatorskih interpretacija.

⁹⁵ Kapelice ljetnikovaca Bunić Kabužića na Batahovini u Rijeci Dubrovačkoj i Bunić Gradića na Gružu. Vidi: N. Grujić, *Prostori dubrovačke ladanjske arhitekture*, Rad JAZU, 399, 1982.

⁹⁶ C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV—XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1948.

Résumé

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE L'ORIGINE DE L'ARCHITECTURE PRÉ-ROMANE EN ADRIATIQUE MÉRIDIIONALE

L'auteur soulève sous de nouveaux aspects le problème de la continuité de la formation d'un type déterminé d'édifices sacrés de l'époque pré-romane en Adriatique méridionale. Il s'agit des petites églises à trois travées longitudinales formant une nef unique longue et étroite coiffée d'une petite coupole au-dessus de la travée centrale. La genèse de cette combinaison de système d'architecture longitudinal et central l'auteur trouve dans les adaptations des mémoires paléo-chrétiennes sur l'îlot de Majsan et à Ston dans la presqu'île de Pelješac. Les analysant il s'efforce d'expliquer qu'elles auraient pu être réalisées après le premier règne de Byzance en Adriatique au VIe siècle, et avant la formation des premières institutions étatiques des Slaves le long de la côte, au Xe siècle. Il indique par cela une couche d'architecture d'ailleurs négligée et peu remarquée, du VIIIe siècle en Dalmatie. Par des caractéristiques spécifiques, il définit cette architecture comme «adrio-byzantine» et indique la continuité de ses traditions jusqu'au XIVe siècle dans la région méridionale du littoral slave.

Le point de départ de la thèse est la révélation des couches des reconstructions d'une modeste mémosia dans l'îlot de Majsan près de Korčula. Il est établi que l'interpolation d'une construction spécifique en baldaquin sur la tombe d'un dignitaire chrétien inconnu, a été réalisée à l'époque qui connaissait encore l'expérience de l'architecture byzantine du règne de Justinien, mais qui n'avait alors encore aucun contact avec le style pré-roman. En l'absence d'analogies directes sont soulignés la fonction de l'édifice et le fait qu'il représentait un noyau culturel du couvent qui a existé sans discontinuer du IVe au XIIe siècle. De cet édifice la on pouvait non seulement suivre toutes les effervescences des styles au cours de cette époque-là, mais leurs réalisations achevées pouvaient être transférées d'une époque à l'autre, et grâce à ce fait, la forme de cette mémosia à coupole a été transmise aux architectes du style pré-roman croate.

C'est semblable à Ston pour le sanctuaire de Saint-Pierre (Sv. Petar) fondé à l'époque paléo-chrétienne comme église géminée à caractère mémorial. Au cours de circonstances données, elle a subi une adaptation lors de laquelle la salle principale dotée d'une abside a été négligée, et une petite église autonome avec construction en voûte sur supports latéraux a été formée dans la salle auxiliaire. Sa reconstruction suppose un système évolué de toiture avec une petite coupole au centre, tout à fait semblable aux petites églises pré-romanes d'alentour. Lors de cette reconstruction, la base à caractère mémorial et la forme réalisée à la suite de l'adaptation furent décisifs pour la diffusion de ce type (morphologie concertée). Il fut adopté par une vingtaine de petites églises du IXe au Xe siècle en Adriatique méridionale, et déjà s'ajoutent ici aux églises connues quelques unes qui n'ont pas encore été publiées jusqu'à présent. L'auteur indique, parallèlement, d'autres solutions d'architecture des adaptations d'oratoires de la basse antiquité, réalisées à l'époque du haut moyen-âge dans les îles dalmates, afin d'attester la coutume des sanctuaires voûtés jusqu'au XIe siècle.

En définissant la genèse de ce type d'églises pré-romanes édifiées jusqu'au XIe siècle, assez répandu de l'île de Brač en Dalmatie aux Bouches de Kotor, l'auteur signale la continuité des formes apparentées, jusqu'au XIVe siècle. Dans ce but, il réunit les plans disponibles des églises à caractère roman caractérisées par une architecture byzantinisante. Il indique leur concentration sur le territoire de la Duclée médiévale (Duklja), respectivement de la Zeta, et définit le caractère régional de ce phénomène. L'auteur considère qu'il n'est pas nécessaire d'ex-

pliquer la typologie de cette architecture par les contacts culturels avec les Pouilles de l'Italie méridionale voisine, et d'après les traces du premier art byzantin sur la côte Adriatique orientale, il insiste sur sa genèse autochtone. Etant donné qu'il s'agit toujours des régions méridionales du littoral slave, les liens et l'appui sur les traditions de l'art oriental sont plus logiques. Il est néanmoins important qu'à l'époque pré-romane elles soient devenues autonomes, avec des variantes tout à fait originales, qui marqueront le développement ultérieur de l'architecture sacrée dans cette région. On s'est efforcé, à présent, de présenter leur origine autochtone plus ancienne encore, ce qui est important pour la compréhension de l'art du haut moyen-âge.